

ΕΛΕΝΗ Κ. ΤΖΙΛΙΓΚΑΚΗ

Χαρακτηριστικά των δημοσίων κτηρίων της Κρήτης κατά την Ανατολίζουσα και Αρχαϊκή περίοδο (700–480 π.Χ.)*

ΤΗΝ ΠΙΟ ΓΛΑΦΥΡΗ εικόνα της θέσης που κατέχει η ιστορική περίοδος της Κρήτης σε σύγκριση με την προϊστορική προσφέρουν οι συλλογές των αρχαιολογικών Μουσείων του νησιού: η παλαιά έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου αφιέρωνε μόνο δύο αίθουσες για τα ευρήματα από τη Γεωμετρική έως τη Ρωμαϊκή περίοδο. Κάπως ανάλογη είναι και η άποψη που επικρατεί σχετικά με τη ναϊκή αρχιτεκτονική της Κρήτης: συνήθως αντιμετωπίζεται συνοπτικά και ως ένας περιφερειακός ρυθμός που προηγήθηκε της εξέλιξης των περίπτερων ελληνικών ναών κατά την αρχαϊκή περίοδο.¹

Δεδομένης της απουσίας περίπτερων και μνημειωδών ναών γενικά στο νησί, πόσο μάλλον κολοσσιαίων, έκπληξη προκαλεί η ανάθεση του Αρτεμισίου της Εφέσου σε δύο Κρήτες, τον Χερσίφρονα και τον Μεταγένη.² Ακόμα κι αν ήταν οικονομικοί οι λόγοι που τους οδήγησαν εκτός Κρήτης (η Κνωσός εμφανίζει πλήρη εγκατάλειψη το διάστημα μεταξύ 600-525 π.Χ.),³

* Η εργασία αυτή αποτελεί τμήμα της διπλωματικής μου εργασίας με τίτλο «Η δημόσια αρχιτεκτονική της Κρήτης κατά την Ανατολίζουσα και την Αρχαϊκή περίοδο (700–480 π.Χ.)», η οποία υποβλήθηκε τον Μάιο του 2005 στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Κλασικής Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας–Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης. Ευχαριστώ θερμά για μια ακόμα φορά τον επόπτη μου κ. Αθ. Καλπαξή, καθώς και τους καθηγητές κ. Ν. Φαράκλα και κ. Ν. Σταμπολίδη για τις χρήσιμες συμβουλές και την υπομονή τους.

1 Demargne 1947: 155-57· Boardman 1959: 211-12· Lawrence – Tomlinson 1996: 64-65· Gruben 1986: 30.

2 Boardman 1961: 147, 159· Vitruvius X 2, 11-14. Εξαντλητική ανάλυση των αρχαίων χωρίων σχετικά με τη δράση και το έργο των δύο αρχιτεκτόνων στην Έφεσο βλ. στο Svenson-Evers 1996. Για τις σχέσεις Αρτεμισίου και Κρήτης, βλ. Bammer 1991-92: 19-26· Stampolidis 1992, 141, 146, 148-49· Bammer 1996· Muss 2000: 150, εικ. 69-71, 151, εικ. 72, 152.

3 Erickson 2000: 127, 136 και σημ. 30· Huxley 1994: 128-29 με πληθώρα πηγών και επιχει-

αυτό δεν εξηγεί γιατί επελέγησαν αυτοί και όχι κάποιοι άλλοι στη θέση τους. Αν η μαθητεία τους ολοκληρώθηκε στην Κρήτη, τότε θα ήταν χρήσιμη η αναζήτηση της οικοδομικής δραστηριότητας στο νησί, ιδίως όσον αφορά τα δημόσια κτήρια. Στόχος είναι η διαπίστωση κάποιων σταθερών και επαναλαμβανομένων χαρακτηριστικών που θα συνθέτουν μια γενική εικόνα της κάτοψης και της πρόσοψης των κρητικών δημόσιων οικοδομημάτων της Ανατολίζουσας και της Αρχαϊκής περιόδου. Η τυπολογία που ακολουθεί δεν αποτελεί παρά ένα επικουρικό μέσο για τη διευκόλυνση της αρχαιολογικής έρευνας.⁴

* * *

Η παρουσία εξήντα περίπου δημοσίων κτηρίων σε τριάντα θέσεις στην Κρήτη (**Χάρτης**) δίνει την εικόνα μιας περιοχής με έντονη δημόσια ζωή, ανεξαρτήτως αν αρκετά από τα κτήριά της είχαν ανοικοδομηθεί σε παλαιότερες εποχές ή δεν είχαν εντυπωσιακή κατασκευή από μαρμάρινους τοίχους. Ωστόσο, είναι δυσδιάκριτη η πραγματική λειτουργία τους, όπως προκύπτει από τη δυσκολία προσδιορισμού των ναών και των ανδρείων, κυρίως στα κτήρια με εστία στο εσωτερικό τους.⁵

Τα ακόλουθα κτήρια μπορούν να χαρακτηριστούν *σχεδόν ανεπιφύλακτα ναοί*: το Πύθιον της Γόρτυνας,⁶ ο «ναός της Ρέας» στη Φαιστό,⁷ ο ναός Β του Κομμού,⁸ ο ναός στην ακρόπολη της Γόρτυνας,⁹ ο ναός «της Αφροδίτης» της Αξού,¹⁰ ο ιερός οίκος στο Σμάρι Πεδιάδος,¹¹ το κτήριο με εσχάρα στην Πατέλα του Πριλιά¹² και το κτήριο στο Καβούσι.¹³

ρημάτων.

4 Βλ. σχετικά τους προβληματισμούς της Sjögren 2008: 80-82, 222.

5 Πβ. Samuelsson 1988 και Koehl 1997· Sjögren 2003: 53, 61-64· Haggis *et al.* 2004: 381 σημ. 85-86, 382, 390 σημ. 107. (Προτείνεται τα ανδρεία να διακρίνονται από τους ναούς βάσει των όπλων, κανονικές πανοπλίες για τα ανδρεία, σε μικρογραφίες στους ναούς.) Η Prent (2005: 467) διαφοροποιεί μεταξύ πρυτανείων και ανδρείων.

6 Colini 1974· Kalpaxis 1976: 79· Ricciardi 1986-87· Sporn 2002: 152· Van Effenterre – Ruzé 1994· D' Accunto 2002: 196.

7 Pernier 1910: 245-50, εικ. 1-13· Kalpaxis 1976: 76· La Rosa 1996: 69-74, 76, 80. Για την απόδοση του κτηρίου στη Λητώ, βλ. Cucuzza 1993. Για τη θέση του κτηρίου σε σχέση με τα μινωικά κτίσματα, βλ. Levi 1976, πίν. Α και Β· Pernier 2009: 37.

8 Shaw – Shaw 2000: 14, 20, 22-24, πίν. 1.30-1.31· Sjögren 2003: 62-63. Η Prent (2005: 474-76) το θεωρεί πρυτανείο, ένα επίσημο τόπο συνάντησης εκπροσώπων από τη Μεσαρά.

9 Rizza – Scrinari 1968: 23-59, 48 εικ. 76· Schäfer 1972: 187-88· Kranz 1982: 776· Mazarakis Ainian 1997: 226-27· Sporn 2002: 159, 161· D' Acunto 2002· Palermo 2002: 256, 260-61.

10 Levi 1930-31: 49-51· IC II.V.12-14· Rizza 1967-68· Kalpaxis 1976: 75· Sporn 2002: 230· Monaco 2006: 117-19, εικ.1· Aversa 2006: 110· Aversa – Monaco 2006: 54, εικ. 2.

11 Χατζή-Βαλλιάνου 1995· Χατζή-Βαλλιάνου 1996: 666, σχέδ. 1 (κτήριο K1)· Χατζή-Βαλλιάνου 2000· Χατζή-Βαλλιάνου 2002: 322, 325-26.

12 Halbherr 1901β: 393-99· Halbherr 1905: 402-3· Wide 1901: 247-57· Palermo 1999: 209· Palermo 2001.

13 Θέση *Παχλιτζάνη Αγριάδα*: Haggis *et al.* 2004: 340, εικ. 1, αρ. 82· Αλεξίου 1956. Συνο-

Αμφιβολίες έχουν διατυπωθεί για το ναϊκό χαρακτήρα του «ναού Α» του Πρινιά,¹⁴ του κτηρίου στο δυτικό λόφο της Δρήρου¹⁵ (ή αλλιώς «ναός του Ξανθουδίδη»), του ναού της ακροπόλεως της Αξού,¹⁶ του οίκου στο Αφρατί.¹⁷ Όσο για το Δελφίνιο της Δρήρου,¹⁸ τα τρία σφυρήλατα ειδώλια που αναφέρονται από τον Μαρινάτο δεν μπορούν να αποτελέσουν ένα βέβαιο χρονολογικό στοιχείο ούτε και απόδειξη του αμιγώς θρησκευτικού χαρακτήρα του κτηρίου, αφού η ακριβής θέση εύρεσής τους αμφισβητείται, επειδή στηρίζεται στη μαρτυρία των χωρικών που τα παρέδωσαν στον Μαρινάτο.¹⁹

Δημόσια κτήρια των οποίων η λειτουργία παραμένει αδιευκρίνιστη είναι τα ακόλουθα: το ορθογώνιο κτήριο στο Πυργί της Ελεύθερας (Τομέας ΙΙ),²⁰ το κτήριο F στον Κομμό,²¹ το κτήριο στο ιερό του Δικταίου Διός στο Παλαίκαстро,²² ο ναός C στον Πρινιά,²³ το τετράγωνο κτήριο στον Βουρβουλίτη στη Γόρτυνα,²⁴ το κτήριο στην Αγία Πελαγία,²⁵ το δεύτερο κτήριο του Κρου-

πτική παρουσίαση στους Shaw – Shaw 2000: 699, πίν. 8.11· Mazarakis Ainian 1985· *AntCl* 54, 16 σημ. 38.

14 Pernier 1914: 30-35· Pernier 1934: 1717-3· Αλεξίου Σ. 1969: 414· Kanta 1980: 15, εικ. 6 αρ.8, 10-11, εικ. 138 αρ. 1· Beyer 1976: 32-37, 43κεξ· Kalpaxis 1976: 68, εικ. 46· D' Acunto 1995· Watrous 1998· ο Koehl (1997: 143) ερμηνεύει το κτήριο ως *ανδρείον*· Sjögren 2003: 62-63.

15 Ξανθουδίδης 1918β, Παρ. 25· Kalpaxis 1976: 72-73· Hoffmann 1972: 21-22, 25, 44, 46· Λεμπέση 1985β: 57 εικ. 58. *Ναός*: Koehl 1997: 139· ομοίως η Sporn 2002: 81. *Ανδρείον*: Marinatos 1936: 254· Haggis *et al.* 2004: 389· Prent 2005: 464.

16 Levi 1930-31: 44-47· IC II.V.1-8,11· Kalpaxis 1976: 75· Jeffery 1949: 36· Jeffery 1961: 316 αρ. 22· Aversa 2006· Aversa – Monaco 2006: 46 (λατρεία Απόλλωνα). *Ανδρείον*: Taramelli 1899: 312-33· Prent 2005: 466.

17 Levi 1927/29, 38κεξ· Λεμπέση 1969: 415-17 (ιερό οικοδόμημα)· Λεμπέση 1970: 456-58· Hoffmann 1972: 1κεξ., 30-31· Viviers 1994: 243 (ανδρείον). Αντίθετος ο Koehl 1997: 140. Sjögren 2003: 64.

18 Marinatos 1936: 220, 222, 224-26· Demargne – Van Effenterre 1937: 6 εικ. 2 (τοπογραφικό σχέδιο περιοχής)· Beyer 1976: 13-14, 16-18, 77 σημ. 6, 83 σημ. 40, 186, πίν. 2-3 (ναός)· Koehl 1997: 140, 142 (ανδρείον). Αντίθετη στον Koehl η Prent (2005: 462). Sjögren 2003: 63. Επιγραφές: Jeffery 1961: 315 αρ. 1 a-h, πίν. 59· Van Effenterre – Ruzé 1994: 276 αρ. 66, 277, 280-81 αρ. 68, 306-7 αρ. 81.

19 Marinatos 1936: 224· Beyer 1976: 18, 83 σημ. 40. Είναι σαφώς υποθετική η αποκατάσταση του Μαρινάτου με τα ειδώλια πάνω στο θρανίο.

20 Καλπαξής 1991/93: 258· Καλπαξής *et al.* 1991: 14-15, εικ. 3 σημείο E1 για την επιγραφή E 125· Καλπαξής – Πετροπούλου 1988-89: 127, 130 αρ. ΙΙ.

21 Shaw – Shaw 2000: 36-37, πίν. 1.72-1.73, 396-401.

22 Bosanquet 1904-05: 298-300, 303, εικ. 19-20· Bosanquet 1939-40: 67-68· Macveagh Thorne – Prent 2000: 172-73, 178 εικ. 2· Boyd – Whitbread – MacGillivray 2006: 121, 122 εικ. 20b, 132, 134.

23 Rizza 1995: 805 εικ. 6, 807-9, εικ. 8· Rizza 2000: εικ. 2. Θεωρείται ανδρείον από τον D' Acunto 1995: 17 σημ. 15.

24 La Torre 1988/89: 290-7, εικ. 18, πίν. Ι θέση VII· Mazarakis Ainian 1997: 227, 336, εικ. 479b.

25 Θεωρήθηκε πρυτανείο: Αλεξίου 1973α: 462· Αλεξίου 1973β: 473· Αλεξίου 1973-74: 884

σώνα,²⁶ τα κτήρια B2000/2100, B2500 και D500 στην Αζοριά.²⁷ Σε συγκρότημα ανδρείου θεωρείται πως ανήκουν οι χώροι A1200 και A800 επίσης στην Αζοριά.²⁸ Το μεγαρόσχημο κτίσμα στην Ελεύθερνα (Τομέας Ι)²⁹ ερμηνεύθηκε ως οικοδόμημα πολλαπλών χρήσεων στο οποίο θα έπαιρναν τις αποφάσεις τους οι αιρετοί αντιπρόσωποι καθήμενοι σε ξύλινα έδρανα με λίθινα τορνευτά πόδια. Το αρχαϊκό κτήριο στην Ίτανο³⁰ πιθανώς να συσχετιζόταν με αθλητικές δραστηριότητες,³¹ ή λόγω της απομόνωσής του να εξυπηρετούσε μια κρητική αγέλη.³²

Λίγες περιπτώσεις έχουν *κοσμικό χαρακτήρα*: το κτήριο Q του Κομμού,³³ το οποίο θεωρείται αποθηκευτικός χώρος για τη φύλαξη εμπορικών προϊόντων,³⁴ και το απροσδιόριστης μορφής κτίσμα “F-G” στο ιερό της Κάτω Σύμης Βιάννου· αυτό θα μπορούσε να ήταν ένα είδος στοάς που θα προφύλασσε ολιγάριθμους πιστούς από τις καιρικές συνθήκες ή να στέγαζε τα αναθήματα ή ένα πρόχειρο στέγαστρο για αναθήματα.³⁵

Οι ακόλουθες θέσεις παρέχουν τις *απαραίτητες ενδείξεις (κυρίως αρχιτεκτονικά μέλη και νομοθετικές επιγραφές) για την ύπαρξη δημόσιων κτηρίων*: το ιερό της Δίκτυνας στο ακρωτήριο Σπάθα,³⁶ τα Χανιά,³⁷ η Αξός (θέση Μεγάλος Τράφος),³⁸ η Τύλισος,³⁹ η δεύτερη (μεσαία) ακρόπολη της

σχ. 1, 885. Η αρχαϊκή εσχάρα χρονολογείται με ασφάλεια βάσει των αττικών εισαγωγών περίπου στο 500-480 π.Χ., βλ. Erickson 2000: 17 σημ. 53. Πιθανώς οικία: Haggis *et al.* 2007: 299 σημ. 131.

26 Δημοπούλου-Ρεθεμωτάκη 1987: 530.

27 Haggis *et al.* 2007: 244 εικ.1, 269 (“Cult-Building”, B2000/2100, B2500), 295, 297-99, εικ. 40, 41 (D500: πρυτανείον).

28 Haggis *et al.* 2007: 244 εικ. 1, 253.

29 Θέμελης 1991/93: 249-50· Θέμελης 2002: 25-29, 32, εικ. 13-16.

30 Kalpaxis 1999: 117 εικ. 12· Greco – Kalpaxis – Schnapp – Viviers 2000: 552-55· Greco – Kalpaxis *et al.* 2002: 581-82.

31 Greco – Kalpaxis – Schnapp – Viviers 2000: 555, εικ. 11-12.

32 Greco – Kalpaxis *et al.* 2002: 582, εικ. 3.

33 Shaw – Shaw 2000: 31-35, πίν. 1.66 και πίν. 3.4.

34 Shaw – Shaw 2000: 34. Κατά τον Koehl 1997: 143 το κτήριο Q ίσως ήταν αποθήκη τροφίμων του ανδρείου του Κομμού την Αρχαϊκή περίοδο (ως ανδρείο ερμηνεύει τον ναό Β του Κομμού).

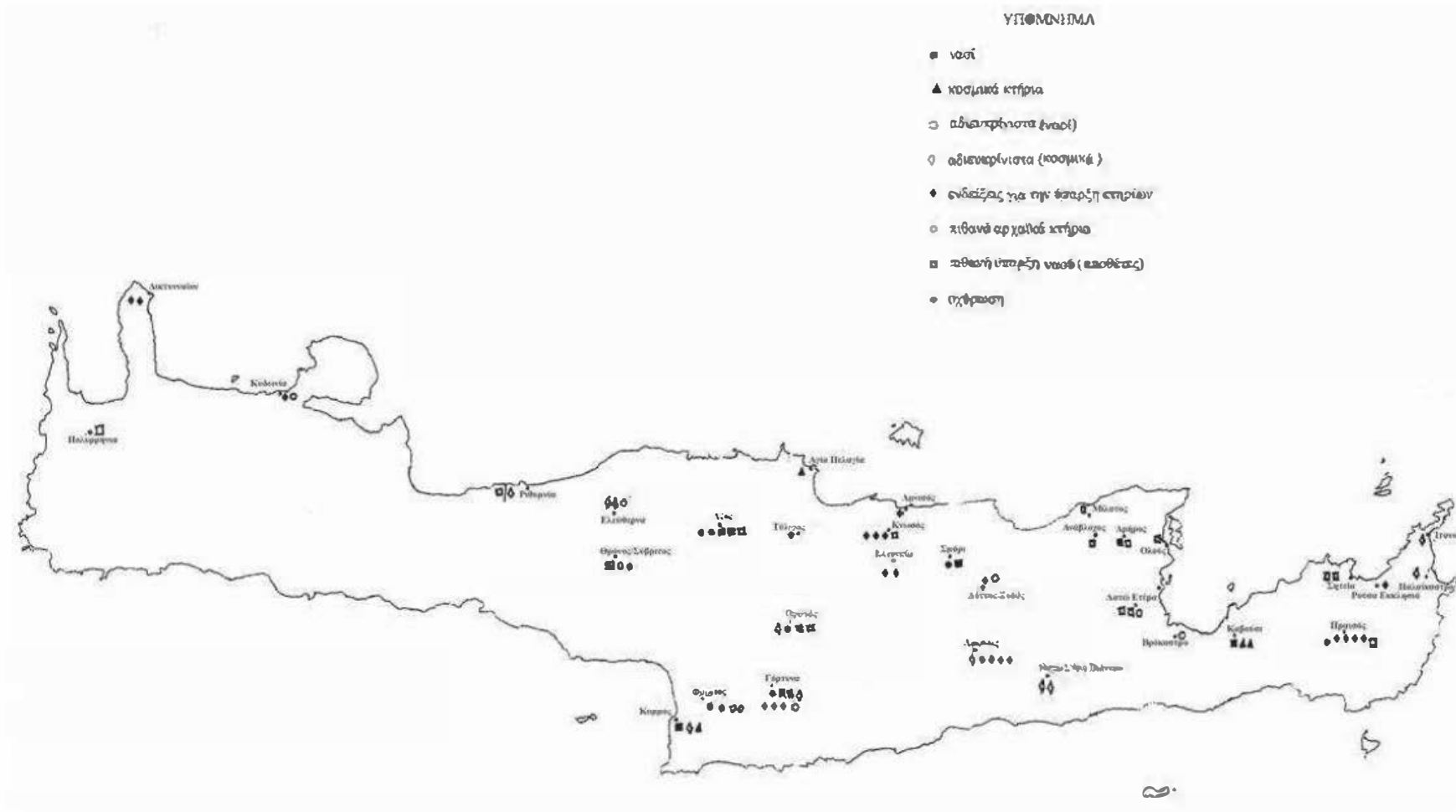
35 Ζαρίφης 2008: 250-51, πίν. 227-228.

36 Δύο απολεσθέντα πια τμήματα πήλινης σίμης (ύστερου 7^{ου} αι. και ύστερου 6^{ου} αι. π.Χ.), αποτελούν τις μοναδικές ενδείξεις για την ύπαρξη ναών στο ιερό τότε (Sporin 2001: 226).

37 Θεοφανείδης 1956: 218. Το επίμηκες κτίσμα θα πρέπει να αναζητηθεί εκ νέου στο κέντρο της πόλης, νοτίως του Δημαρχείου. Βλ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2000: 30-31 εικ. 32, 35· Μαρκουλάκη 1999· Μαρκουλάκη 2002: 246.

38 Προκοπίου 1994-96: 294, 295: Το δαιδαλικό-αρχαϊκό στρώμα της Τάφρου T19 περιείχε θραύσματα κεράμων, ακροκεράμων, ειδωλίων και πήλινων πλακών.

39 Hazzidakis 1934: 66-68, πίν. XIV 1-2 και X,2. Στην κορυφή του λόφου πάνω από τις

Χάρτης: Οι αναφερόμενες αρχαιολογικές θέσεις της Κρήτης κατά την Ανατολίζουσα και την Αρχαϊκή περίοδο

Φαιστού,⁴⁰ η ακρόπολη της Γόρτυνας,⁴¹ οι θέσεις Ελληνικά⁴² και Κεντέρι ή Ζάγουρας⁴³ στους Κουνάβους Πεδιάδος (Ελτυνία), η Κνωσός (θέση Μοναστηριακό Κεφάλι,⁴⁴ περιοχή της Μινωικής Βασιλικής οδού),⁴⁵ το ιερό του Διός Θενάτα στην Αμνισό,⁴⁶ η Λύττος (χωριό Ξυδάς),⁴⁷ το Αφρατί (Αρκάδες/ Δάταλλα),⁴⁸ η Πραισός (λόφος Προφήτη Ηλία, *Τρίτη Ακρόπολη*, γνωστή και ως Altar Hill),⁴⁹ η θέση Μεσαβρύση στην Πραισό,⁵⁰ ο λόφος *Στου Κούκου το Κεφάλι* κοντά στην Επάνω Ζάκρο,⁵¹ η θέση *Άνοιξη*, κοντά στη Ρούσα Εκκλη-

μινωικές οικίες Α και Β βρέθηκαν δύο λίθινες βάσεις κίωνων μεγάλων διαστάσεων.

- 40 Στην κορυφή της ακρόπολης το εσωτερικό ενός λαξευτού φρέατος περιείχε πώρινα αρχιτεκτονικά θραύσματα: Pernier 1902: 16, πίν. I· Pernier 2009: 46· La Rosa 1996: 63, 64 σημ. 7, εικ. 1, 65 εικ. 5. Στη βάση της νότιας κλιτύος είχε βρεθεί το ανάγλυφο δωρικό κιονόκρανο: La Rosa 1974: 136 σημ. 2 και σημ. 4. Από την ίδια ακρόπολη προέρχονται και οι πήλινες ακροκέραμοι της εικ. 2, La Rosa 1996: 66, 67 σημ. 15.
- 41 Άγνωστο αν οι ακροκέραμοι ανήκαν σε κάποιο κτήριο της περιοχής του ιερού ή σε μια μετασκευή του ναού στην ακρόπολη της Γόρτυνας: Rizza – Scrinari 1968: 191 αρ. 305 a-f, πίν. XLII αρ. 305 a-f.
- 42 Ξανθουδίδης 1918α: 24· Ξανθουδίδης 1920: 75, 77. Αποκαλύφθηκαν ένα δωρικό κιονόκρανο, ενεπίγραφες πλάκες και ξεστοί λίθοι, μια λίθινη κυκλική βάση κίονος, θραύσματα πίθων και μελαμβαφών οστράκων, καθώς και μια επιγραφή που αναφέρει ένα *ανδρείον* (IC I, X, 2 στ. 6. Jeffery 1961: 310).
- 43 Ερείπια μεγάλων κτηρίων από πελεκητούς λίθους μεγάλων διαστάσεων: Πλάτων 1956: 418-19· Sporn 2002: 140 σημ. 944.2.
- 44 Ένα πρώιμο δωρικό κιονόκρανο (βλ. σημ. 225) και θραύσματα ογκωδέστατων πήλινων κεραμίδων πιθανώς να ανήκαν σε κάποιο δημόσιο κτήριο: Hood – Smyth 1981: 45 αρ. 145, εικ. 4.D7.
- 45 Πήλινες κεραμίδες και ακροκέραμοι στο αρχαϊκό φρέαρ Η (RR/H/60) καθιστούν πιθανή την ύπαρξη ενός επιτηδευμένου αρχαϊκού κτηρίου: Coldstream 1973: 45, 60 αρ. 117, πίν. 25.117· Hood – Smyth 1981: 44 αρ. 134, εικ. 4 D7· Coldstream – Huxley 1999: 297.
- 46 Ειδώλια, λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη, ακροκέραμοι, τεμάχια μικρών πώρινων βωμών: Μαρινάτος 1933: 97, 100· Marinatos 1934: 246-48· Μαρινάτος 1934: 130-31· Μαρινάτος 1936: 82· Schäfer 1991: 353, 355· Schäfer 1992: 183· Stürmer 1992: 226-27, 243 αρ. 21.
- 47 Τοίχοι οικοδομήματος: Λεμπέση 1969: 418. Επιγραφές νομοθετικού περιεχομένου χαραγμένες σε λιθοπλίνθους ικανού πάχους, ώστε να προέρχονται από τοίχους κτηρίων (IC I. XVIII 1-7· Jeffery 1961: 315 αρ. 15 πίν. 60, αρ. 16· Van Effenterre H. et M. 1985: 157 εικ. 1-6, 160, 164).
- 48 Ένα ιδιόρρυθμο κιονόκρανο (σημ. 233), διάφορες πήλινες ακροκέραμοι (σημ. 148-149), ένα πήλινο αρχιτεκτονικό μέλος (σημ. 253), καθώς και ένα λίθινο ανάγλυφο (σημ. 245) συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης διαφορετικών κτηρίων της περιόδου που εξετάζουμε.
- 49 Βρέθηκαν πήλινα ειδώλια, γεωμετρική κεραμική, μεταλλικά όπλα και πανοπλίες (Bosanquet 1901-02: 254-59), ένας αποθέτης ιερού στην κορυφή του λόφου (Halbherr 1901a: 378), καθώς και ένα λίθινο επίκρανο και πήλινες ακροκέραμοι (βλ. σημ. 237 και 140 αντιστοίχως).
- 50 Τμήματα από τη θεμελίωση ενός μικρού ναού και πήλινα ειδώλια: Forster 1901-02: 278-80. Sporn 2002: 43. Τοπογραφικός χάρτης στον Whitley 1998: 28 εικ. 2.1.
- 51 Πήλινα ζώδια, αρχαϊκά πλακίδια με παράσταση «Απόλλωνος» και τα απογυμνωμένα από το χώμα θεμέλια δύο αξιοσημείων κτηρίων: Hogarth 1900-01: 148, αρ. 4· Whitley 1998: εικ. 2.1, 37 σημ. 8.

σιά,⁵² η Ακρόπολη Ι της Πραισού.⁵³

Βάσει *επιγραφών* μπορούμε να αναμένουμε αρχαϊκά δημόσια κτήρια στην αρχαία Ριττηνία,⁵⁴ στη Γόρτυνα,⁵⁵ στα Χάλαρα της Φαιστού,⁵⁶ στη θέση Μαυρόπαππας Γόρτυνας,⁵⁷ στην αγορά της Γόρτυνας (κοντά στον ποταμό Μητροπολιανό),⁵⁸ στην περιοχή της ρωμαϊκής κοσμικής Βασιλικής στην Κνωσό,⁵⁹ και νοτίως της Επαύλεως *Αριάδνη* επίσης στην Κνωσό.⁶⁰

Η *χρονολόγηση και η λειτουργία* οκτώ οικοδομημάτων παραμένουν υπό *αμφισβήτηση*: το κτήριο στον Άγ. Γεώργιο Φαλάντρας στη Φαιστό,⁶¹ ο «ναός της Ρέας» στην Κνωσό,⁶² ο «ναός Β» στον Πρινιά,⁶³ ένα οικοδόμημα στη

52 Ομοίως ως άνω. Το ιερό οικοδόμημα πρέπει να καταστράφηκε τελείως από σύγχρονες γεωργικές δραστηριότητες: Πλάτων 1954: 511· Παπαδάκης 1982: 389, πίν. 273β· Whitley 1998: 28 εικ. 2.1, 37.

53 Πήλινα πλακίδια και ειδώλια, αν και είναι άγνωστο το ακριβές σημείο εύρεσης. Forster 1901-02: 271, 280· Forster 1904-05: 243· Whitley 1998: 37 και σημ. 8. Θέση της *Ακροπόλεως Ι*, βλ. Whitley *et al.* 1995: 410 εικ. 2· Whitley 1998: 28 εικ. 2.1, 30 εικ. 2.3, 31 εικ. 2.4.

54 IC IV 80 και 182, στ. 20-21: υπήρχε *ναός της Αθηνάς* στη Ριττηνία, ο οποίος δεν αποκλείεται να ήταν σεβαστός λόγω παλαιότητας (Φαράκλας *et al.* 1998: 94). Πάντως, η εγκατάλειψη του Πρινιά (600 π.Χ.) δεν συνάδει με την παραδοσιακή ταύτισή του με τη Ριττηνία (Erickson 2000: 142 σημ. 50).

55 Ένα *ανδρείον* πρέπει να αναζητηθεί εκεί (IC IV 4 στ.4· Haggis *et al.* 2004: 387).

56 Μια αρχαϊκή νομοθετική επιγραφή θα πρέπει να αποδοθεί προφανώς σε ένα δημόσιο κτήριο: Di Vita – Cantarella 1978: 429, 431-32· La Rosa 1996: 63. Θέση των Χάλαρων, βλ. *Creta antica*, εικ. 136 αρ. 1.

57 Ενεπίγραφες λιθόπλινθοι (IC IV 80, 81, 90, 91) των αρχών του α΄ ημίσεος του 5^{ου} αι. π.Χ. λόγω του περιεχομένου τους θα μπορούσαν να ανήκουν σε αρχείο ή έδρα αξιωματούχων που εισέπρατταν πρόστιμα. Βλ. Perlman 2000: 61-62· D' Acunto 2002: 221 σημ. 254, 222 εικ. 25 αρ. 3.

58 Perlman 2000: 61· D' Acunto 2002: 221 και σημ. 254, 222 εικ. 26 αρ. 6. Νόμοι λαξευμένοι σε ένα σύνολο λιθοπλίνθων (IC IV 41-51, χρονολ. 500-450 π.Χ.) υποδηλώνουν την ύπαρξη κάποιου αρχαϊκού κτηρίου του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ.

59 Αρχαϊκές νομοθετικές επιγραφές παρέχουν ενδείξεις για την ελληνική αγορά της Κνωσού: Hood – Smyth 1981: 19, 20, 42 αρ.112, 43 αρ.118, εικ. 4.D6· Evans 1928, χάρτης ένα-ντι σελ. 547· Coldstream – Huxley 1999: 298.

60 Βρέθηκε αρχαϊκή επιγραφή (Jeffery 1949: 36-37). Άλλες αρχαϊκές επιγραφές: IC I.VIII, 56 αρ.2· Jeffery 1961: 315 αρ.13 (από το χωριό Μακρυτείχος)· Hood – Smyth 1981: 49 αρ.193, εικ. 4 E7.

61 Έχει ερμηνευτεί ως κτήριο του 8^{ου}-7^{ου} αι. π.Χ. (Levi 1957-58: 394· Levi 1961-62: 462, 465-67), αλλά και ελληνιστικών χρόνων (Levi 1976: 599 εικ. 965, 600· Banti 1960: 633· La Rosa – Portale 1996-97: 215-396). Βλ. και Sporn 2002: 204· D' Acunto 2001: 350.

62 Για *νομίσματα και κεραμική*: Evans 1928α: 5-7· Hartley 1930-31: 92, 93 εικ. 23· Popham 1978: 186-87· Coldstream 2000: 287, 288 αρ. J12 και J13, πίν. 27 α,ε· Erickson 2000: 130 σημ. 8, εικ. 5.3.xxii-xxv για τον Τύπο VI. Για *αρχιτεκτονικές φάσεις*: Hallager 1987: 170 εικ. 1C αρ. 21, 175, 176· Coldstream – Huxley 1999: 297· Coldstream 2000: 284· Thomas 1998: 206· Sporn 2002: 124.

63 Pernier 1914: 27 εικ. 7, 41-42, 91-92 (ναός)· Kalpaxis 1976: 72· D' Acunto 1995: 26-28, 49 (μέγαρο τοπικού ηγέτη)· Mazarakis Ainian 1997: 224-26 (είτε ναός είτε είδος πρυτανείου)· Prent 2005: 465 (πρυτανείο).

θέση Λειβάδα της Αξού,⁶⁴ ένα κτίσμα στη Μίλατο,⁶⁵ ένας τετράγωνος χώρος στον λόφο του Θύλακα στη Λατώ,⁶⁶ ένα κτήριο στη Ριθυμνία⁶⁷ και ένα υπερμέγεθες κτήριο(;) στην Πολυρρήνια.⁶⁸ Ως προς το τελευταίο, θα πρέπει να εξακριβωθεί το σχήμα των τóρμων που δέχονταν τους ορειχάλκινους επενδεδυμένους με μόλυβδο Π-σχημους συνδέσμους, αφού τέτοιοι σύνδεσμοι χρησιμοποιούνταν ήδη από τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. σε τóρμους πελεκίνου με γέμισμα μόλυβδου.⁶⁹

Μελλοντικές ανασκαφές ενδέχεται να αποκαλύψουν και άλλα δημόσια κτήρια. Προς το παρόν, σύμφωνα με αποτελέσματα επιφανειακών ερευνών ή περιορισμένων ανασκαφικών διερευνήσεων (π.χ. αποθέτες ιερών), πρόσφορες περιοχές για τον εντοπισμό δημόσιων κτισμάτων είναι η Σητεία,⁷⁰ η Ολούς,⁷¹ το Βρόκαστρο (Ιστρων),⁷² η Ελεύθερνα,⁷³ η Λύττος,⁷⁴ η Πραισός,⁷⁵ η Σύβριτος.⁷⁶

ΚΑΤΟΨΕΙΣ

Στην παρούσα εργασία εντοπίστηκαν μόνο οίκοι.⁷⁷ Με επιφύλαξη διατυπώνουμε την υπόθεση το κτήριο στη Λύττο να αποτελεί τη μοναδική ένδειξη

64 Αλεξίου 1964: 447· ειδώλια και ζώδια αρχαϊκών χρόνων πιθανώς προέρχονται από τον ίδιο χώρο.

65 Θέση Παλαιμαγατζές: Οι επτά σπόνδυλοι και τα δύο δωρικά κιονόκρανα θα μπορούσαν να προέρχονται από κάποιον ναό ή δημόσιο κτήριο: Ξανθουδίδης 1918α: 11· Sporn 2002: 84. Άγνωστο αν ανήκουν στην περίοδο που εξετάζουμε.

66 Reinach 1913. Το κτήριο έχει αποδοθεί στη Μινωική περίοδο (Σακελλαράκης 1970: 255), στη Γεωμετρική (Mazarakis Ainiian 1997: 215· Sporn 2002: 65 σημ. 346), ενώ ο Δαβάρας (1972) έφερε στο φως και άλλα γεωμετρικά και αρχαϊκά ευρήματα, μερικά από τα οποία ωστόσο μοιάζουν με εκείνα των ΜΜ ιερών κορυφής.

67 Κτήριο σωζ. διαστάσεων 19μ.×15μ. αγνώστου χρονολόγησης: Ξανθουδίδης 1918α: 14.

68 Αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι μήκους άνω των 40μ.: Θεοφανείδης 1942-44: 22-30, εικ. 6-7, 14-15.

69 Πβ. τον Ναό Α στην Παροικιά της Πάρου (530-520 π.Χ.): Gruben 1982: 209 σημ. 21.

70 Πόλη της Σητείας: Παπαδάκης 1980: 61-67· *Λαψανάρι Αχλαδιών*: Πλάτων – Δαβάρας 1960, 526.

71 Πλάτων – Δαβάρας 1960: 512.

72 Hayden – Moody – Rackham 1992: 329, 326 εικ. 18D, πίν. 79: α.

73 Αρχιτεκτονικά λείψανα Πρωτοαρχαϊκής περιόδου (700-620 π.Χ.) στα Ξενιανά, βλ. Σταμπολίδης 1994: 142 εικ. 5, 149 και εικ. 16. Ιστορικά στοιχεία για την Ελεύθερνα της αρχαϊκής περιόδου: Καλπαξής *et al.* 1991: 42· Θέμελης 2002: 14.

74 Van Effenterre – Γόντικα 2000: 445, 448, 450· Erickson 2002: 80-81.

75 Whitley 1998: 38, 30 εικ. 2.3, 31 εικ. 2.4 (RCF 4B)· Whitley *et al.* 1995: 414-15 (αρχαϊκός Τοίχος 4), 418-21 (για το λάξευμα 4B).

76 Εντοπισμός αρχαϊκών θέσεων: Belgiorno 1994: 211 εικ. 4, 212 (αρ. 2), 213-214 (αρ. 5), 214 (αρ. 6), 217 (αρ. 13), 220 (αρ. 18), 220 (αρ. 19), 221 (αρ. 20).

77 Μελέτες σχετικά με τα κτήρια της Αρχαϊκής περιόδου στην Κρήτη: Shaw 1989: 253· Shaw – Shaw 2000: πίν. 8.12· Kalpaxis 1976: *passim*· Isler 1984: 34, 37-44.

κτηρίου «εν παραστάσι».⁷⁸ Από την άλλη μεριά ο χαρακτηρισμός του ναού Α του Πρινιά ως οίκου ή κτηρίου «εν παραστάσι» εξαρτάται μόνο από το πώς αποκαθιστά κανείς την πρόσοψή του.⁷⁹

Απόλυτα μεγέθη

Η πλειονότητα των δημοσιευμένων μετρήσεων δεν επαρκεί ως προς το να διευκρινιστεί αν το μήκος αυτών των κτηρίων, για παράδειγμα, επελέγη σύμφωνα με μια ορισμένη σχέση προς το πλάτος ή αν οι μέγιστες διαστάσεις αποτελούν κατά κάποιον τρόπο ένα ακέραιο πολλαπλάσιο της βασικής μονάδας μέτρησης.⁸⁰ Η Ricciardi επεχείρησε κάτι ανάλογο για το Πύθιον της Γόρτυνας και κατέληξε πως οι αριθμητικές σχέσεις του ναού βασίζονται σε πολύ απλές αριθμητικές αναλογίες: μήκος και πλάτος στην ευθυνηρία βρίσκονται σε αναλογία 8/9 ή $2^3/3^2$.⁸¹

Αν διαιρεθεί το υλικό σε ομάδες, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη εκτός από την αναλογία της κάτοψης και η τάξη του μεγέθους των κτηρίων.⁸² Ο Πίνακας I κατατάσσει σύμφωνα με το μήκος τους είκοσι τρία κτήρια των οποίων γνωρίζουμε ακριβείς εξωτερικές διαστάσεις. Παρατηρούμε ότι στην Κρήτη της Ανατολίζουσας και Αρχαϊκής περιόδου τα περισσότερα δημόσια κτήρια έχουν μήκος που κυμαίνεται μεταξύ των 5 και 15 μέτρων. Ίσως δεν είναι τυχαία η ύπαρξη κτηρίων άνω των 15 μέτρων μήκους προς τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. Η Γόρτυς επικρατεί με δύο κτήρια, ακολουθούν η Φαιστός και η Δρήρος. Το ιερό στο Καβούσι και το κτήριο στον λόφο του Θύλακα στη Λατώ καταλαμβάνουν την κατηγορία των κτηρίων μήκους μικρότερου των 5 μέτρων και επιβεβαιώνουν τη διαπίστωση του Isler⁸³ ότι τόσο μικρά οικοδομήματα είναι είτε πρόιμα ή ύστερα. Και τα δύο κτίσματα πρέπει να κατασκευάστηκαν πολύ παλαιότερα και ήταν σε χρήση ακόμα την Αρχαϊκή περίοδο.

78 Αν δεχθούμε ότι η ενεπίγραφη πλίνθος, που πήρε αργότερα τη μορφή κιονοκράνου, θα ανήκε αρχικά στο άνω μέρος μιας παραστάδας, ώστε να είναι ορατή και από τις δύο ενεπίγραφες όψεις (Van Effenterre H et M. 1985: 160).

79 Στον D' Acunto 1995 και στον Watrous 1998 συγκεντρώνονται οι προτεινόμενες αποκαταστάσεις των Pernier 1914, Stucchi 1974 και Beyer 1976, μαζί με τις νέες δικές τους προτάσεις. Kalpaxis 1976: 68, εικ. 46.

80 Kalpaxis 1976: 103.

81 Ricciardi 1986-87: 46. Όσο δελεαστική και αν φαίνεται η μέθοδος της Ricciardi, οφείλω να ομολογήσω πως δεν κατάφερα να την εφαρμόσω στα υπόλοιπα κτήρια της Κρήτης, ούτε καν στα τετράγωνα. Στην παρούσα εργασία ακολουθήθηκε η αναλογία κάτοψης που χρησιμοποιεί ο Isler (1984: 51-52), δηλ. 1:2, 4:5, 3:4, 2:3, 1:1,62, 4:7, 4:9, 2:5, 1:3.

82 Kalpaxis 1976: 103.

83 Isler 1984: 51.

ΠΙΝΑ
Κ Α Τ Α Τ Α Ξ Η Κ Τ Η Ρ Ι Ο

Κτήρια	Μήκος	Πλάτος	Λόγος	Αναλογία
Λατώ, λόφος Θύλακα	2,50μ.	2,00μ.	0,8	4:5
Καβούσι	4,50μ.	3,50μ.	0,777	4:5
Σμάρι Πεδιάδος	5,40μ.	3,8–4,00μ.	0,74	3:4
Κομμός, κτήριο F	7,80μ.	—	—	—
Φαιστός, Αγ. Γεώργιος Φαλάντρας	7,30μ.	6,50μ.	0,890	8:9 (2 ³ :3 ²)
Κομμός, ναός B	8,08μ.	6,40μ.	0,792	4:5
Κνωσός, «ναός Ρέας»	10,15μ.	7,00μ.	0,689	> 2:3
Δρήρος, Δελφίνιον	10,90μ.	7,20μ.	0,666	2:3
Ελεύθερνα (Πυργί)	11,20μ.	6,50μ.	0,58	4:7
Ελεύθερνα (Τομέας Ι)	11,2μ.	5,3μ.	0,47	1:2
Αφρατί	12,00μ.	6,80μ.	0,566	4:7
Πριλιάς, ναός C	12,20μ.	6,20μ.	0,508	1:2
Γόρτυς, λόφος Βουρβουλίτη	13,95μ.	11,30μ.	0,81	4:5
Αξός, ναός Αφροδίτης	14,70μ.	6,50μ.	0,442	4:9
Πριλιάς, ναός A	14,80μ.	7,40μ.	0,5	1:2
Ίτανος	15,00μ.	—	—	—
Γόρτυς, ναός ακρόπολης	15,50μ.	12,50μ.	0,806	4:5
Φαιστός, ναός Ρέας	17,25μ.	9,20μ.	0,553	4:7
Πριλιάς, ναός B	18,50μ.	6,50μ.	0,351	1:3
Ριθυμνία	19,00μ.	15,00μ.	0,79	4:5
Πύθιον Γόρτυνας	19,85μ.	17,66μ.	0,889	8:9 ή 4:5
Αζοριά, D500	20,00μ.	7,00μ.	0,35	1:3
Δρήρος, δυτικός λόφος	24,00μ.	10,70μ.	0,445	4:9

ΚΑΣ Ι
Ω Ν Β Α Σ Ε Ι Μ Η Κ Ο Υ Σ

Τύπος	Χρονολογία	Προσαν/σμός
οίκος	Γεωμετρική κεξ.	A-Δ
οίκος μονόχωρος	ΠΓ ή 700 π.Χ.	NΔ-BA
οίκος διμερής	650-600 π.Χ.	A-Δ
—	550;-500 π.Χ.	—
οίκος μονόχωρος	αμφισβητούμενης χρονολόγησης	N-B
οίκος μονόχωρος	800-600 π.Χ.	A-Δ
οίκος μονόχωρος	αμφισβητούμενης χρονολόγησης	A-Δ
οίκος μονόχωρος	μέσα 8 ^{ου} αι. – μέσα 7 ^{ου} αι. π.Χ.	B-N
οίκος διμερής	7 ^{ος} αι. π.Χ.	A-Δ
οίκος μεγαρόσχημος	8 ^{ος} -7 ^{ος} αι. π.Χ.	N-B
οίκος μονόχωρος	8 ^{ος} /7 ^{ος} αι. π.Χ. έως 550-525 π.Χ.	BA-NΔ
οίκος τριμερής	μέσα 6 ^{ου} αι. π.Χ.	A-Δ
οίκος	7 ^{ος} αι. π.Χ.	—
—	λίγο πριν ή μετά το 600 π.Χ.	N-B
οίκος διμερής	640-610 π.Χ.	A-Δ
—	Αρχαϊκής περιόδου	B-N;
οίκος διηρημένος εσωτερικά	640-620 π.Χ.	B-N;
οίκος τριμερής	τέλη 7 ^{ου} αι. π.Χ.	NA-BΔ
—	1100-700 π.Χ.	A-Δ
διμερές κτήριο	άγνωστη	—
οίκος μονόχωρος	τέλη 7 ^{ου} αι. π.Χ.	A-Δ
—	Αρχαϊκής περιόδου	—
οίκος διμερής	τέλη 7 ^{ου} αι. π.Χ.	BΔ-NA

Αναλογίες κάτοψης

Οι αναλογίες κάτοψης των οίκων και κτηρίων «εν παραστάσι» δεν μπορούν να υπαχθούν σε μια εξελικτική πορεία και δεν ανταποκρίνονται στις αναλογίες των περίπτερων ναών. Επιμήκειες, πεπλατυσμένες και τετράγωνες κατόψεις εμφανίζονται παράλληλα κατά τη διάρκεια του 7^{ου} αι. π.Χ.⁸⁴

i. Τετράγωνες κατόψεις

Η τετράγωνη κάτοψη χαρακτηρίζει τόσο τα μικρά όσο και τα μεγάλα κτίσματα. Όπως προκύπτει από τον Πίνακα I, η τετράγωνη κάτοψη με αναλογία 4:5 είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στην Κρήτη ήδη από τη Γεωμετρική εποχή και ιδίως τον 7^ο αι. π.Χ. Η Γόρτυς (Πύθιον, ναός ακρόπολης, κτήριο στον Βουρβουλίτη) και η ευρύτερη περιοχή (π.χ. ο Κομμός, ναός Β) φαίνεται πως έχουν παράδοση στα τετράγωνα οικοδομήματα, αφού όσα δημόσια κτήρια αυτής της περιόδου γνωρίζουμε, έχουν αναλογία κάτοψης 4:5. Αναλογία κάτοψης μεγαλύτερης του 4:5 παρουσιάζει το κτήριο στον Άγ. Γεώργιο Φαλάντρας στη Φαιστό, δηλαδή 8:9 (ή αλλιώς $2^3:3^2$), όπως και οι δύο τοίχοι σωζόμενου μήκους 8μ. και 9μ. που εντοπίστηκαν με γεωφυσικές μεθόδους στο Παλαίκαστρο και αποδίδονται στον αρχαϊκό ναό του Διός Δικταίου.⁸⁵ Στα μικρότερα κτήρια φαίνεται πως προτιμώνται οι αναλογίες 3:4 (στο Σμάρι Πεδιάδος) και 2:3 («ναός Ρέας» στην Κνωσό, Δελφίνιον Δρήρου), ανεξαρτήτως χρονικής περιόδου.

Η τετράγωνη κάτοψη, αλλά γενικά οι διαστάσεις, η κάτοψη και η οργάνωση του χώρου των ευρυμέτρων δημοσίων κτηρίων στην Κρήτη αποδίδονται συχνά σε μινωική επιβίωση.⁸⁶

ii. Επιμήκειες κατόψεις

Στην Κρήτη προτιμάται, όμως, και η επιμήκης κάτοψη με διάφορες παραλλαγές, όπως 4:7, 1:2, 4:9, και 1:3 (βλ. Πίνακα I). Ούτε σε αυτήν την κατηγορία είναι δυνατόν να συσχετιστεί κάποια αναλογία με μια συγκεκριμένη περίοδο. Σαφής είναι πάντως η προτίμηση των δημοσίων κτηρίων του Πριναί προς τις επιμήκειες κατόψεις. Αν όντως ισχύει η υπόθεση πως ο ναός Β

84 Kalpaxis 1976: 103.

85 Boyd – Whitbread – MacGillivray 2006: 134.

86 Levi 1957-1958: 394· Lawrence – Tomlinson 1996: 64. Για τον ιερό οίκο στο Σμάρι, βλ. Χατζή-Βαλλιάνου 2000: 508· Αλεξίου 1956: 9 με συνοπτική αναφορά ιερών αναλόγων του Καβουσίου στη μινωική Κρήτη και σε περιοχές εκτός αυτής που χρονολογούνται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Για τη συνέχεια της λατρείας και της χρήσης των μινωικών / μυκηναϊκών ιερών ως την Αρχαϊκή περίοδο στην Κρήτη, βλ. Musti *et al.* 1991· Λεμπέση 1981· Prent 2005.

του Πρινιά ανήκει στον 8^ο αι. π.Χ. ή και πιο πριν,⁸⁷ τότε μπορεί ίσως να δικαιολογηθεί η αναλογία κάτοψής του 1:3, η οποία δεν συναντάται σε κανένα άλλο από τα μέχρι τώρα γνωστά κτήρια του 7^{ου} αι. π.Χ. στην Κρήτη.

Διαίρεση κατόψεως

Μονόχωρα κτήρια με πλήρη κάτοψη είναι στην πλειονότητά τους και τετράγωνα, όπως για παράδειγμα το Πύθιον της Γόρτυνας (βλ. Πίνακα Ι). Η διμερής διαίρεση συναντάται κυρίως σε επιμήκη κτήρια που χρονολογούνται στο β' ήμισυ του 7^{ου} αι. π.Χ. (βλ. Πίνακα Ι). Διμερές και επίμηκες είναι και το κτήριο τελετουργιών ("Cult-Building") B2000/2100 στην αρχαϊκή ακρόπολη στην Αζοριά, του οποίου όμως η ακριβής χρονολόγηση δεν είναι γνωστή.⁸⁸

Τριμερής διαίρεση του χώρου παρατηρείται σε επιμήκη κτήρια που χρονολογούνται από τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. και εξής, όπως στον «ναό της Ρέας» στη Φαιστό, στον ναό της «Αφροδίτης» στην Αξό, και στους ναούς Β και C του Πρινιά. Η επιλογή αυτής της κάτοψης στον ναό C φαίνεται να είναι συνειδητή, αφού το κτήριο κτίστηκε πάνω σε παλαιότερα κτήρια.⁸⁹ Ιδιαίτερη κάτοψη παρουσιάζει το κτήριο Q στον Κομμό, αλλά δικαιολογείται λόγω της χρήσης του ως αποθήκης.

Προσανατολισμός – Είσοδοι

Η πλειονότητα των γνωστών δημοσίων κτηρίων στην Κρήτη έχει προσανατολισμό Ανατολής–Δύσης, ενώ αρκετά είναι τα κτίσματα με προσανατολισμό Βορρά–Νότου⁹⁰ (Πίνακας Ι). Όσων κτηρίων είναι γνωστή η κάτοψη, παρατηρούμε ότι η είσοδος είναι πάντα στα ανατολικά, με εξαίρεση το κτήριο Q στον Κομμό. Η διαφοροποίηση αυτή πιθανώς εξηγείται από τον κοσμικό χαρακτήρα του.

Η ακριβής θέση και μορφή της εισόδου σε μερικές περιπτώσεις, στις οποίες διατηρούνται μόνο τα θεμέλια, δεν μπορεί να αποκατασταθεί πλέον με βεβαιότητα.⁹¹

Στα δημόσια κτήρια της Κρήτης την Ανατολίζουσα και Αρχαϊκή περίοδο δεν παρατηρήθηκαν έκκεντρες θύρες. Σε πολύ μεγάλο ποσοστό τα κτήρια διαθέτουν κεντρική είσοδο στη στενή πλευρά τους. Εξαιρούνται το Πύθιον

87 D' Accunto 1995: 27· Rizza 2006: 56-57.

88 Haggis *et al.* 2007: 269.

89 Rizza 1995: 807-8.

90 Για παράλληλα κτηρίων στον ελληνικό κόσμο με αυτόν τον προσανατολισμό, βλ. Voyatzis 1990: 47· Beyer 1976: 98 σημ. 134· Gruben 1986: 62 εικ. 50· Kalpaxis 1976: 73-74· Launey 1944: 31, εικ. 11.

91 Isler 1984: 56.

της Γόρτυνας,⁹² ο ναός στην ακρόπολη της Γόρτυνας,⁹³ το ορθογώνιο κτήριο στο Πυργί της Ελεύθερνας,⁹⁴ ο οίκος στο Αφρατί,⁹⁵ και το κτήριο Β2000/2100 στην Αζοριά,⁹⁶ τα οποία έχουν κεντρική θύρα στη μακρά πλευρά.

Εσωτερικά στηρίγματα

Σε πολύ λίγες περιπτώσεις βρέθηκαν βάσεις κίωνων *in situ*, όπως στην Ελεύθερνα (Τομέας Ι), στο Δελφίνιον της Δρήρου, στον ναό Α του Πρινιά, στο *ανδρείον* (δωμ. Α800) στην Αζοριά.⁹⁷ Στις υπόλοιπες περιπτώσεις είτε περισυνελέγησαν από κοντινά σημεία (όπως στο Αφρατί⁹⁸) είτε θεωρούνται πως έχουν μετακινηθεί από την αρχική τους θέση, όπως στον ναό του δυτικού λόφου της Δρήρου,⁹⁹ στον ναό C του Πρινιά.¹⁰⁰ Λίθινες βάσεις βρέθηκαν επίσης στην Ελτυνία,¹⁰¹ εκείνες όμως στο κτήριο στον Άγιο Γεώργιο Φαλάντρας μπορεί να ανήκουν στην Ελληνιστική περίοδο.¹⁰²

Όσων βάσεων γνωρίζουμε τις διαστάσεις, παρατηρούμε πως δεν παρουσιάζουν μεγάλες διακυμάνσεις: Στο Αφρατί η διάμετρος της λίθινης κυλινδρικής βάσης ανέρχεται στα 0,29μ. και το ύψος της στα 0,18μ.¹⁰³ Στο κτήριο στο δυτικό λόφο της Δρήρου η διάμετρος των βάσεων μετρά περίπου 0,40μ. και το ύψος τους 0,30μ.,¹⁰⁴ ενώ η βάση από την Ελτυνία έχει διάμετρο 0,38μ. και ύψος 0,20μ.¹⁰⁵ Συνεπώς οι ξύλινοι κίονες που θα υψώνονταν πάνω τους θα είχαν διάμετρο που θα κυμαινόταν από 0,30μ. έως 0,40μ.

Ανάλογη διάμετρο είχαν και οι κίονες που στήριζαν τα αρχαϊκά κιονόκρανα των Αρκάδων¹⁰⁶ (διάμετρος βάσης κιονοκράνου 0,247μ.), της Φαιστού¹⁰⁷ (διάμετρος βάσης περ. 0,50μ., όπως προκύπτει από το δημοσιευμένο σχέδιο), και της Ελτυνίας (διάμετρος βάσης κιονοκράνου 0,295μ.).¹⁰⁸

92 Ricciardi 1986-87: 17. Κάτοψη του κτηρίου την Αρχαϊκή περίοδο στον Colini 1974: 130 εικ. 1 και στη Ricciardi 1986-87: 38 εικ. 30.

93 D' Acunto 2002: 190, 191 εικ. 7.

94 Καλπαξής 1991/93: 258.

95 Λεμπέση 1969: 415, 416 Σχέδ. 1.

96 Haggis *et al.* 2007: 273.

97 Haggis *et al.* 2004: 379, εικ. 36, εικ. 5.

98 Λεμπέση 1969: 417.

99 Ξανθουδίδης 1918α: 26.

100 Rizza 1995: 807.

101 Ξανθουδίδης 1920: 75 (θέση Ελληνικά, σημ. 42).

102 Για τις βάσεις: Levi 1961-62: 465· Levi 1957-58: 394 εικ. 5. Για τη χρονολόγηση στην Ελληνιστική περίοδο: Banti 1960: 633· Levi 1976: 600· La Rosa – Portale 1996-97: 215-396· D' Acunto 2001: 350 και σημ. 114.

103 Λεμπέση 1969: 417.

104 Ξανθουδίδης 1918α: 26.

105 Ξανθουδίδης 1920: 75.

106 Levi 1927-29: 187.

107 La Rosa 1974: 136, εικ. 1, πίν. ΙΧ-Χ.

108 La Rosa 1974: 139 εικ. 2, 140 σημ. 28. Πρβ. και τις διαστάσεις που παραδίδει ο Ξανθου-

Η παρουσία των κίωνων στο εσωτερικό των κτηρίων αυτών εξυπηρετούσε κυρίως τη στήριξη της στέγης με τη μορφή κεντρικής κιονοστοιχίας (όπως στο κτήριο του Τομέα Ι της Ελεύθερνας) ή τετράγωνης διάταξης (όπως στο ναό στο δυτικό λόφο της Δρήρου και στο Πύθιον της Γόρτυνας). Τοποθετούνταν επίσης εκατέρωθεν εσχάρας, ώστε να στηρίζουν το οπαίο για τη διαφυγή του καπνού, όπως στο Δελφίνιον της Δρήρου¹⁰⁹ ή στον ναό Α του Πρινιά.¹¹⁰

Ωστόσο στο κτήριο της Αγίας Πελαγίας δεν βεβαιώνεται η ύπαρξη κίωνων, οι οποίοι θα βρίσκονταν εκατέρωθεν της εσχάρας, όπως συμβαίνει συνήθως σε τέτοιου είδους κτήρια.¹¹¹ Η ίδια εικόνα επαναλαμβάνεται και στο κτήριο στην Ίτανο. Πάντως η απουσία εσωτερικών κίωνων στον «ναό Β» του Πρινιά εξηγήθηκε με βάση τον πολύ στενό εσωτερικό χώρο.¹¹² Πιθανώς το ίδιο να ίσχυε και για τα άλλα δύο κτήρια. Από την άλλη μεριά, ο ναός «της Ρέας» στη Φαιστό θα μπορούσε να καλυφθεί πιθανώς με τη βοήθεια διαχωριστικών τοίχων στο εσωτερικό του.¹¹³

Σε μια λιθόπλινθο από τη Δρήρο, η οποία θεωρείται πως ανήκει στον 6^ο αι. π.Χ., απεικονίζεται εγχάρακτη παράσταση με ιωνικούς κίονες που ίστανται πάνω σε βαθμιδωτές βάσεις.¹¹⁴ Αν το κιονόκρανο από τους Κουνάβους (βλ. σημ. 42) σχετίζεται με την κυκλική βάση που βρέθηκε στην ίδια θέση, θα μπορούσαμε άραγε να υποθέσουμε πως τέτοιου τύπου βάσεις συνδέονται με δωρικά κιονόκρανα; Τίποτα δεν αποκλείεται, πάντως, ούτε φαίνεται πως υπάρχουν αυστηρά προκαθορισμένοι κανόνες. Βέβαιο είναι το μικρό μέγεθος των ξύλινων κίωνων της αρχαϊκής Κρήτης, το οποίο μπορεί να παραλληλιστεί με τη μικρή διάμετρο των σύγχρονών τους ξύλινων ιωνικών κίωνων στο Ηραϊόν Ι της Δήλου (διάμετρος 0,29-0,42μ.) και στο Ηραϊόν Ι της Σάμου (διάμετρος 0,34μ.).¹¹⁵

Αντιθέτως, οι δωρικού ρυθμού ραβδωτοί κίονες από μαλακό ψαμμίτη που βρέθηκαν σε δεύτερη χρήση στην πόλη των Χανίων και αποδίδονται

δίδης (1920: 75 εικ. 1).

109 Για το μονόχωρο κτήριο της Δρήρου έχει προταθεί επίπεδη στέγη, στην οποία τα δύο εσωτερικά στηρίγματα θα μπορούσαν να εξυπηρετούν δύο λύσεις. Βλ. Mallwitz 1981: 614 και εικ. 13 a-b.

110 Pernier 1934: 171-73.

111 Yavis 1949: 60, 231: Στον κατάλογο των δημοσίων κτηρίων (ναών) που χρονολογούνται από τον 10^ο αι. π.Χ. ως το τέλος της Αρχαϊκής περιόδου, με εσχάρα στο εσωτερικό τους, σημειώνονται τέσσερις με εσωτερικούς κίονες (αρ. 2,4,7,11), στο ναό του Απόλλωνος στη Δρήρο, στον Ναό Α του Πρινιά, στη Νεάνδρια (Μ. Ασία) και στο Ηράκλειον της Θάσου.

112 Kalpaxis 1976: 72.

113 Isler 1984: 56.

114 Van Effenterre 1961: 553-56, εικ. 4.

115 Kalpaxis 1976: 114 και σημ. 557-558.

με κάποια επιφύλαξη στην Αρχαϊκή περίοδο, είναι σαφώς μεγάλων διαστάσεων: ύψος σπονδύλων 0,75μ., διάμετρος 0,90-0,80μ.¹¹⁶

Η *ένθεση* μονολιθικών κίωνων φαίνεται να αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά της κρητικής αρχιτεκτονικής, όπως προκύπτει και από τις τετράπλευρες κατασκευές για την υποδοχή κίωνων στο αρχαϊκό Πύθιον της Γόρτυνας,¹¹⁷ αλλά και από τις ωοειδείς οπές λαξευμένες στο βραχώδες δάπεδο ενός δωματίου στην Πατέλα του Πρινιά, οι οποίες δέχονταν αντίστοιχων διαστάσεων κίονες.¹¹⁸ Στο κτήριο A2000 («ανδρείον») στην Αζοριά βρέθηκε θραύσμα μιας μεγάλης λίθινης ωοειδούς υποδοχής, η οποία ερμηνεύθηκε ως βάση για ένα λίθινο ή ξύλινο μνημείο.¹¹⁹

Στέγαση

Η τελική δημοσίευση του μεγαρόσχημου κτηρίου από την Ελεύθερνα (Τομέας Ι) πιθανότατα θα μπορέσει να διαφωτίσει το ζήτημα της αποκατάστασης με επίπεδη στέγη των κτηρίων που διαθέτουν κεντρική κιονοστοιχία.¹²⁰ Η παρουσία εσχάρας στο εσωτερικό των κτισμάτων δεν προϋποθέτει απαραίτητως την ύπαρξη επικλινούς στέγης, όπως αποδεικνύεται από τον ναό Β του Κομμού.¹²¹ Γενικά, επίπεδη στέγη θα πρέπει να υποθέσουμε για τα μικρά κτήρια, όπως στον οίκο στο Σμάρι, και σίγουρα για όσα κτήρια έχει επιβεβαιωθεί η απουσία κεράμων, όπως σε εκείνο στο δυτικό λόφο της Δρήρου. Ο Ξανθουδίδης εικάζει πως αυτή θα ήταν επίπεδη και ξύλινη με χτυπητό χώμα. Παρατηρεί επίσης ότι στο δυτικό ήμισυ του σηκού το χώμα στο δάπεδο είχε ανακατευτεί με κυανωπή σχιστολιθική άργιλο.¹²² Ανάλογης κατασκευής ήταν και η επίπεδη στέγη του κτηρίου D500 στην Αζοριά· εκεί μάλιστα οι ξύλινες δοκοί είχαν σταυροειδή διάταξη.¹²³

116 Μαρκουλάκη 1999: 164-66, σχ. 5, εικ. 11.

117 Οι βάσεις είναι υπό τη μορφή θηκών στο εσωτερικό των οποίων θα ενσφηνωνόταν μια ξύλινη δοκός. Colini 1974: 131, 132, εικ. 1 και 3. Προτεινόμενες λύσεις στη Ricciardi (1986-87: 31 εικ. 22, 48-53).

118 Rizza 1969: 20, 22, πίν. IX,2. Διαστάσεις ωοειδών οπών: βάθος 0,20μ., μήκος 0,20μ., πλάτος αντιστοίχως 0,18μ. και 0,15μ. Διαστάσεις κίωνων: μεγίστη δ 0,20-0,18μ. και δ 0,13-0,17μ. Σωζόμενο ύψος: 0,50μ. και 0,52μ. αντιστοίχως. Διαστάσεις ορθογώνιας οπής: 0,47x0,18μ., βάθος 0,05μ. Πολύ συνοπτικά στοιχεία στον Rizza 1991: 343. Τα λαξεύματα αυτά ανήκουν στο διάστημα μεταξύ ΠΓ, Γ και Ανατολίζουσας περιόδου.

119 Haggis *et al.* 2007: 253. Πβ. και τα πρόσφατα ευρήματα από τα δωμάτια VD και VC στην Πατέλα του Πρινιά (Palermo 2008: 195 σημ. 30, 200, εικ. 23, 27, 30, 203 και σημ. 43, 204 εικ. 37).

120 Για την κεντρική κιονοστοιχία, βλ. Θέμελης 2002: 27-28, εικ. 14.

121 Δεν βρέθηκαν κέραμοι εντός του κτηρίου: Shaw – Shaw 2000: 14, 92 σημ. 31.

122 Ξανθουδίδης 1918α: 26. Αυτού του είδους την άργιλο ο ίδιος την ονομάζει «λεπίδα». Βλ. το σημείο X στην κάτοψη του ναού, Ξανθουδίδης 1918α: 25 εικ. 10. Kalpaxis 1976, εικ. 52.

123 Haggis *et al.* 2007: 298. Πβ. και τη στέγη του δωματίου A1200· Haggis *et al.* 2004: 378.

Ο αριθμός των κτηρίων που έφεραν κεραμωτό είναι αρκετά μεγάλος. Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στην Κάτω Σύμη έχει να επιδείξει τέτοιες στέγες και στα δύο(;) οικοδομήματα της εποχής που εξετάζουμε, το κτήριο(;) J¹²⁴ και το κτήριο “F-G”. Ιδίως το τελευταίο παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τον τρόπο κατασκευής μιας τέτοιας οροφής, την οποία θα πρέπει να φανταστούμε με ελαφρά κλίση:¹²⁵ ξύλινες δοκοί διαμέτρου 0,30μ. διατάσσονται σταυροειδώς, πάνω τους τοποθετείται *λεπίδα* (άργιλος) και ακολουθούν τέλος οι στρωτήρες και καλυπτήρες κέραμοι.¹²⁶ Στο κτήριο J οι μολύβδινοι σύνδεσμοι που βρέθηκαν σε ορισμένες κεραμίδες μαρτυρούν επιδιορθώσεις της στέγης ήδη από την αρχαιότητα.¹²⁷

Κορινθιακού τύπου κεράμους είχαν ο οίκος στο Αφρατί,¹²⁸ το κτήριο “F-G” στο ιερό της Κάτω Σύμης,¹²⁹ και το αρχαϊκό κτήριο στην Κνωσό.¹³⁰ Λίγα στοιχεία διαθέτουμε για τους ημικυκλικούς καλυπτήρες: ένα δείγμα από το ιερό του Δικταίου Διός στο Παλαίκαстро¹³¹ και άλλο ένα από το Αφρατί(;).¹³² Κεραμωτές στέγες διέθεταν επίσης τα κτήρια στην Ελτυνία,¹³³ στην Αμνισό,¹³⁴ στη θέση Μεγάλος Τράφος στην Αξό.¹³⁵ Οι κεραμίδες από τον «ναό της Ρέας» στην Κνωσό δεν έχουν τύχει μελέτης, ώστε να συμβάλουν στη χρονολόγηση του κτηρίου.¹³⁶

Μέχρι στιγμής, μοναδική περίπτωση λίθινης κεράμωσης αποτελεί το Γοργόνειο από τη Δρήρο,¹³⁷ το οποίο βρίσκει κάποιο παράλληλο στις μαρ-

124 Πρόκειται για τον τοίχο J (Λεμπέση 1974: 223-24, παρένθ. πίν. Η', τετράγωνο – 0, πίν. 162β). Ο Ζαρίφης (2008: 243, πίν. 38) τον συσχετίζει με τη διαμόρφωση του υπαίθριου χώρου στα βόρεια του βωμού μεταξύ των ετών 790-620 π.Χ.

125 Ζαρίφης 2008: 251.

126 Λεμπέση 1974: 223.

127 Λεμπέση 1974: 224, πίν. 165α· Λεμπέση 1985α: 276.

128 Λεμπέση 1969: 416.

129 Λεμπέση 1985α: 276· Λεμπέση 1993: 210· Ζαρίφης 2008: 249, 250, Παράρτημα Β', πίν. 275 κεξ.

130 Coldstream 1973: 45. Οι κέραμοι αυτοί βρέθηκαν στο Φρέαρ Η της Βόρειας Βασιλικής Οδού, περίπου 100μ. βορείως της επαύλεως Αριάδνη (βλ. σημ. 45). Ωστόσο, οι ανασκαφικές έρευνες εκατέρωθεν της Μινωικής Βασιλικής Οδού δεν έφεραν στο φως κανένα ίχνος κτηρίου που να είχε ανεγερθεί μεταξύ της Γεωμετρικής και της Ύστερης Κλασικής περιόδου (Coldstream 1973: 33).

131 Bosanquet 1904-05: 303 αρ. 4· Macveagh Thorne – Prent 2000: 173· Belson 1981: 56 (Crete 3).

132 Hoffmann 1970α, αρ. D52 σελ. 108-9, πίν. 45. Πιο αναλυτική περιγραφή στον Hoffmann 1970β, αρ. 143 σελ. 292-94. Viviers 1994: 235 σημ. 41.

133 Πλάτων 1956: 419.

134 Stürmer 1992: 226, 227 αρ. D, 1a2-4, πίν. 101,1-3.

135 Προκοπίου 1994-96: 295.

136 Sporn 2002: 124 και σημ. 839.

137 Ξανθουδίδης 1918β: 30 εικ. 15· Marinatos 1936: 251 εικ. 20, 252 εικ. 21· Adams 1978: 80, εικ. 51· Belson 1981: 54, 55 σημ. 2.

ΑΚΡΟΚΕΡΑΜΟΙ

Διακόσμηση του μετώπου:

α) με γοργόνειο

Εικ. 1: Παλαίκαστρο
(Bosanquet 1904-05: 303 εικ. 20.
*Reproduced with the permission of the
British School at Athens.*)

β) με γυναικεία κεφαλή

Εικ. 4: Αφρατί (;)
(Hoffmann 1970α, πίν. 45.
*Museum für Kunst und Gewerbe Ham-
burg. The Menil Collection, Houston.
Access # 70-052 DJ. Φωτογράφος:
Evelyn Hagenbeck, Hamburg.*)

γ) με φυτικό διάκοσμο

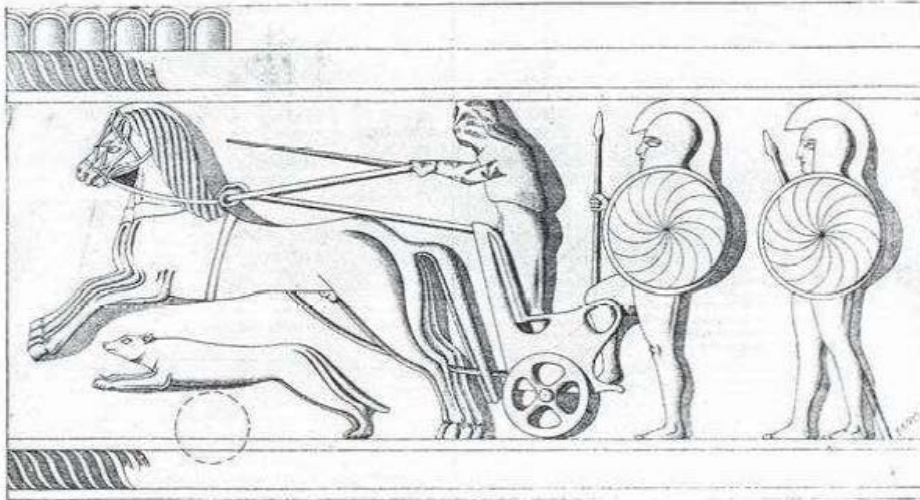

Εικ. 2: Φαιστός (Fototeca S.A.I.A.,
αρ. 2973. La Rosa 1996: 66 εικ. 6.
*Ευγενική παραχώρηση της Ιταλικής
Αρχαιολ. Σχολής Αθηνών.*)

Εικ. 3: Κνωσός
(Coldstream 1973, πίν. 25.117.
*Reproduced with the permission of
the British School at Athens.*)

ΣΙΜΕΣ

Εικ. 5: Παλαίकाστρο, ιερό του Διός (Bosanquet 1904-5: πίν. XV.
Reproduced with the permission of the British School at Athens.)

μάρινες ακροκεράμους από τον «Οίκο των Ναξίων» στη Δήλο.¹³⁸ Πάντως το μοτίβο του ανάγλυφου γοργονείου που περιβάλλεται από άλω συστρεφομένων φιδιών (εικ. 1), φαίνεται να είναι αρκετά δημοφιλές στα μέτωπα πήλινων ακροκεράμων στο Παλαίκαστρο,¹³⁹ την Πραισό,¹⁴⁰ τη Γόρτυνα.¹⁴¹ Ο τύπος τους συνδέεται με ανατολικά ελληνικά γοργόνεια, τα οποία αποβάλλουν τη γενειάδα από φίδια και διατηρούν μόνο ένα είδος στεφάνης με αυτά.¹⁴²

Ακροκέραμοι με φυτική διακόσμηση (π.χ. άνθος λωτού, ανθέμια, διπλό ανθέμιο, σιγμοειδείς έλικες, σπειροειδή κοσμήματα) έχουν βρεθεί στη δεύτερη ακρόπολη της Φαιστού (εικ. 2),¹⁴³ στην Κνωσό (εικ. 3),¹⁴⁴ στην Αξό (ναός της Αφροδίτης¹⁴⁵ και κτήριο στη θέση Λειβάδα¹⁴⁶), στην Αμνισό.¹⁴⁷

138 Kokkorou-Alcwaras 1995: 62 και σημ. 170 με αναλυτική βιβλιογραφία.

139 Bosanquet 1904-05: 303 αρ.3-4, εικ. 20· Bosanquet 1939-40: 67 εικ. 1· Belson 1981: 56 (Crete 3), 58 (Crete 4)· Winter 1993: 268· Macveagh Thorne – Prent 2000: 173.

140 Bosanquet 1904-05: 304· Belson 1981: 61 (Crete 6).

141 Rizza – Scrinari 1968: 191 αρ. 305 a-f, πίν. XLII αρ. 305a-f, μικρότερων διαστάσεων θραύσματα σελ. 191 αρ. 305 l-o, πίν. XLII αρ. 305 g-o.

142 Walter – Karydi 1970: 16· Belson 1981: 63· Winter 1993: 268. Πήλινες ακροκέραμοι με ανάλογη απεικόνιση βρέθηκαν στην ακρόπολη της υστεροαρχαϊκής Μοργαντίνας. Βλ. Kenfield 1990: 270, 273-74, πίν. 43c.

143 La Rosa 1996: 66 εικ. 6-7, 67 σημ. 15-16, εικ. 8· Pernier 2009: 40, εικ. 4.

144 Coldstream 1973: 60 αρ. 117, πίν. 25.117. Πρόκειται για ψευδο-ακροκεράμους ασυνήθιστου τύπου. Βλ. Winter 1993: 266.

145 Ο Rizza (1967-68: 267 εικ. 27 αρ. 198, 268 αρ. 198) δημοσιεύει μια —απολεσθείσα πια— πήλινη ανθεμωτή ακροκέραμο από το ναό της Αφροδίτης.

146 Αλεξίου 1964: 447 (ακροκέραμοι με ανθέμια).

147 Ακροκέραμος με ανθέμιο: Marinatos 1934: 246· Stürmer 1992: 242 αρ. 9. Ακροκέραμος με ανάγλυφο σπειροειδές κόσμημα σε σχήμα ~, Μαρινάτος 1933: 100.

Ακροκέραμοι με μορφή γυναικείας κεφαλής προέρχονται από το Αφρατί: η μία φέρει χαμηλό πόλο (εικ. 4),¹⁴⁸ ενώ η δεύτερη αρχικά είχε χαρακτηριστεί ως “half-relief”.¹⁴⁹ Μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία ενός χωρίου του Πλινίου (*Nat. Hist.* 35.151-2) προτείνει ότι η χρήση γυναικείων προτομών σε ακροκεράμους κατάγεται από τη Σικυώνα και μεταφέρθηκε στο Θέρμον και την Καλυδώνα από τους υιούς (ή μαθητές) του Δαιδάλου, τον Δίποιο και τον Σκύλλι, όταν οι δύο καλλιτέχνες εγκαταστάθηκαν στην Αιτωλία έπειτα από την άρνηση των Σικυωνίων να τους αποζημιώσουν για την παραγγελία τεσσάρων αγαλμάτων (Πλίνιος, *Nat. Hist.* 36,4 και 9).¹⁵⁰ Η μυθολογική σύνδεση Αιτωλίας και Κρήτης με τους μύθους των Κουρητών και της Κόμβης πιθανότατα απηχεί σχέσεις της μινωικής Κρήτης με την Αιτωλία και την Ακαρνανία,¹⁵¹ οι οποίες ωστόσο δεν αποκλείεται να συνεχίστηκαν και στους ιστορικούς χρόνους. Σημειώνω απλώς τα χαράγματα (graffiti) μετά την όπτηση σε αγγεία πόσεως που βρέθηκαν στο κτήριο Q του Κομμού τον ύστερο 7^ο αι. π.Χ., τα οποία φέρουν υπογραφές εμπόρων οι οποίες ανήκουν στις επιχώριες γραφές της κεντρικής Ελλάδας (Βοιωτία, Λοκρίδα ή Φωκίδα).¹⁵²

Πήλινες σίμες μαρτυρούνται στο ιερό του Διός στο Παλαίικαστρο (εικ. 5),¹⁵³ στο κτήριο J της Κάτω Σύμης,¹⁵⁴ στην Κνωσό,¹⁵⁵ και στο Δικτυνναίον.¹⁵⁶ Τα μέλη από το Παλαίικαστρο και την Κάτω Σύμη, αν και δεν αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα, πιθανώς απηχούν τη συνήθεια να διακοσμείται η σίμη ιερών δημοσίων κτηρίων στην Κρήτη ήδη από τον 7^ο αι. π.Χ. με παραστάσεις ιππέων και γενικά πολεμιστών.¹⁵⁷ Η Winter κατατάσσει την πήλινη

148 Hoffmann 1970α, αρ. Καταλόγου D52, σελ. 108-9, πίν. 45. Πιο αναλυτική περιγραφή στον Hoffmann 1970β, αρ. 143 σελ. 292-94· Viviers 1994: 235 σημ. 41· Mertens – Horn 1978: 61, εικ. 25.

149 Alexiou – Platon – Guanella – Von Matt 1968: 216 αρ. 227, πίν. 227. Ακροκέραμος χαρακτηρίζεται από τους Hoffmann (ό.π., σημ. 148) και Viviers (ό.π., σημ. 148).

150 Torelli 1977: 310-11. Η παράδοση αυτή ίσως επιβεβαιώνεται βάσει της επιγραφικής, βλ. Jeffery 1961: 139 και Winter 1993: 112.

151 Νεραντζής 2000: 57-59, 76-79.

152 Shaw – Shaw 2000: 33, 104, 117-18 αρ. 27.

153 Bosanquet 1904-05: 300 αρ. 2, 302 εικ. 19, πίν. XV. Η Winter (1993: 258-59, εικ. 107) χρονολογεί πιθανώς στο 480 π.Χ. Οι Macneagh Thorne – Prent (2000: 173) και ο Radt (1970: 260) θεωρούν πιθανή τη χρονολόγηση στο β' ήμισυ του 6^{ου} αι. π.Χ.

154 Λεμπέση 1974: 226 και σημ. 1, πίν. 166β.

155 Coldstream 1973: 60 αρ. 117, πίν. 25.117: Πρόκειται για τμήμα ακροκεράμου που σώζει και τμήμα της σίμης (περ. 500-480 π.Χ.).

156 Σίμη με ανάγλυφο κόσμημα πλοχμού χρονολογήθηκε στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. (Welter – Jantzen 1951: 109, 116). Απολεσθείσα, όπως και μια σίμη που χρονολογήθηκε στον 6^ο αι. π.Χ. (Sporn 2001: 226).

157 Με παράσταση ανάλογου θέματος διακοσμείται και η μαρμάρινη σίμη του αρχαϊκού Αρτεμισίου της Εφέσου, της οποίας η λάξευση καλύπτει χρονικό διάστημα από το 525 έως το 450 π.Χ. (Muss 1994: 90).

υδρορρόη του Παλαίικαστρου σε μια υποομάδα του Μικρασιατικού τύπου, της οποίας όμως η ψηλή κάθετη πλάκα και η κεντρική ζώνη με τη συνεχή εικονιστική παράσταση απαντά επίσης στα νησιά του Αιγαίου (π.χ. στη Θάσο και τη Λέσβο).¹⁵⁸

Εσωτερική επιφάνεια τοίχων

Η εσωτερική επιφάνεια των τοίχων του Πυθίου της Γόρτυνας, εξαιτίας της τραχύτητάς τους και κάποιων οπών που παρουσίαζαν, οδήγησε τους πρώτους Ιταλούς ανασκαφείς να σκεφθούν την πιθανότητα επένδυσής τους με ελάσματα χαλκού.¹⁵⁹ Κατά τη νεώτερη έρευνα του Πυθίου δεν βρέθηκαν ίχνη καμιάς οπής στις λιθοπλίνθους που είχαν χρησιμοποιηθεί στην αρχαϊκή φάση του ναού. Η εσωτερική επιφάνεια μάλλον θα ήταν επιχρισμένη, προκειμένου να καλυφθεί η τραχεία και πορώδης επιφάνεια των λίθων.¹⁶⁰

Χαλκά όπλα (κράνη, θώρακες, μίτρες) μπορούμε να φανταστούμε πως θα κοσμούσαν το εσωτερικό του ναού της Αφροδίτης στην Αξό, του οίκου στο Αφρατί, και του κτηρίου στο δυτικό λόφο της Δρήρου, πιθανώς ως βραβεία ή δώρα που συνδέονται με διαβατήριες τελετές ή αγώνες είτε ως αφιερώματα σε ιερά.¹⁶¹

Μια άλλη όψη του εσωτερικού των κρητικών ιερών κτηρίων εμφανίζει ο οίκος στο Σμάρι: ο δυτικός τοίχος, ακριβώς απέναντι από την είσοδο, έφερε ανηρτημένα πήλινα πλακίδια.¹⁶² Την ίδια λειτουργία πρέπει να είχαν αρκετά πήλινα πλακίδια από την Πραισό, τα οποία φέρουν οπή ανάρτησης.¹⁶³ Στον ναό της ακρόπολης της Γόρτυνας έχει προταθεί η τοποθέτηση των αναγλύφων με την Τριάδα¹⁶⁴ κατά μήκος του εσωτερικού τοίχου σύμφωνα με την αιγυπτιακή συνήθεια.¹⁶⁵ Οπωσδήποτε παραμένει αμφίβολη η θέση τους στο κτήριο.

158 Winter 1993: 257. Ένα ανάλογο θραύσμα με εκείνο του Παλαίικαστρου λέγεται πως προέρχεται από τη Μήλο (Sieveking 1921).

159 Colini 1974: 129.

160 Ricciardi 1986-87: 39. Ανάλογη τακτική ακολουθούσαν και στις Κυκλάδες του 6^{ου} αι. π.Χ. (Gruben 1986: 346).

161 Να υποθέσουμε το ίδιο και για το πιθανό κτήριο στην Τρίτη Ακρόπολη της Πραισού; (σημ. 49). Hoffmann 1972: 30-33. Βλ. τη σχετική συζήτηση στους: Viviers 1994: 244-49· Prent 2005: 385-86 (με ομηρικά παράλληλα)· Monaco 2006: 131-33.

162 Στα πλακίδια απεικονίζονται σχεδόν αποκλειστικά γυναικείες μορφές: Χατζή-Βαλλιάνου 1995: 784· Χατζή-Βαλλιάνου 1996: 669· Χατζή-Βαλλιάνου 2000: 509.

163 Δύο από τα μεγαλύτερα πλακίδια απεικονίζουν πολεμιστές: Forster 1904-05: 244, 248-49 (αρ. 10-12).

164 Rizza – Scrinari 1968: 156 αρ. 9, 157, 49 εικ. 77, πίν. IV· Beyer 1976: 166 αρ. 70, πίν. 54,1. Για τις προταθείσες θεωρίες σχετικά με την ταυτότητα των μορφών αυτών, βλ. Sporn (2002: 161 σημ. 1119). Βλ., όμως, και D' Acunto 2002: 193, 197.

165 Watrous 1998: 75. Ο D' Acunto (2002: 195) δεν αποκλείει την πιθανότητα να είχαν τοποθετηθεί τα ανάγλυφα στο εσωτερικό του ναού, επιμένει όμως στην υστεροχεττιτική επιρροή τους.

Δάπεδα

Το Πύθιον της Γόρτυνας αποκαταστάθηκε από τον Colini¹⁶⁶ με λιθόστρωτο κεντρικό διάδρομο, αποκατάσταση που δεν υιοθετήθηκε από τη Ricciardi,¹⁶⁷ η οποία τον θεωρεί ύστερο. Γενικά, λίγων κτηρίων διαθέτουμε στοιχεία σχετικά με το δάπεδό τους. Μικρός αριθμός έχει *δάπεδο από χώμα*: ο ναός Β Κομμού,¹⁶⁸ το μεγαρόσχημο κτήριο της Ελεύθερας,¹⁶⁹ ο «ναός Β» του Πρινιά,¹⁷⁰ το κτήριο D500 και το δωμάτιο A800 (ανδρείον;) στην Αζοριά.¹⁷¹ Τα περισσότερα διαθέτουν *λιθόστρωτο δάπεδο*, όπως ο ναός στον δυτικό λόφο της Δρήρου (ένα τμήμα του τουλάχιστον),¹⁷² το κτήριο F στον Κομμό,¹⁷³ το κτήριο “F-G” στην Κάτω Σύμη,¹⁷⁴ ο ναός C του Πρινιά,¹⁷⁵ ο οίκος στο Σμάρι,¹⁷⁶ το κτήριο με εσχάρα στον Πρινιά,¹⁷⁷ και το κτήριο στον Άγ. Γεώργιο Φαλάντρας¹⁷⁸ στη Φαιστό. Το δεύτερο κτήριο στον Κρουσώνα σώζει πλακόστρωτη αυλή και δάπεδο από πατημένο ασπρόχωμα στον προθάλαμο όπου βρέθηκε η μεγάλη εστία.¹⁷⁹ Το υπόβαθρο του δαπέδου του ναού στην ακρόπολη της Γόρτυνας στηριζόταν σε τοίχους που αποτελούσαν μέρος της θεμελίωσης του κτηρίου, και σχημάτιζαν μια «κυψέλη» για την υποστήριξη του δαπέδου, ώστε να αποφευχθεί μια ενδεχόμενη καταβύθιση.¹⁸⁰

Βόθροι

Εφόσον οι «βόθροι», οι ορθογώνιες υπόγειες κατασκευές σε δύο κτήρια της Γόρτυνας, στο Πύθιον¹⁸¹ και στον ναό της ακρόπολης,¹⁸² εμφανίζουν αναλογίες (π.χ. τη λίθινη επένδυση), θα πρέπει να εξυπηρετούσαν την ίδια

166 Colini 1974: 129.

167 Ricciardi 1986-87: 35-36.

168 Shaw – Shaw 2000: 14, 20 (Φάση 1), 22 (Φάση 2), 23 (Φάση 3).

169 Θέμελης 2002: 28.

170 Kalpaxis 1976: 72.

171 Haggis *et al.* 2007: 244 εικ. 1, 295, 298 (D500). Haggis *et al.* 2004: 379 (A800).

172 Kalpaxis 1976: 72.

173 Shaw – Shaw 2000: 37.

174 Λεμπέση 1974: 223. Επαναπροσδιορισμός των ερευνών των ετών 1974-75, στη Λεμπέση 1993: 210, εικ. 1-2, πίν. 128 α.

175 Rizza 1995: 807.

176 Χατζή-Βαλλιάνου 1995: 784.

177 Palermo 2001: 160.

178 Levi 1961-62: 465.

179 Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 1987: 531.

180 D’ Acunto 2002: 190, 191 εικ. 5 (τοίχοι A-E), 192. Πρόκειται για το σύνθετο «σύστημα θεμελίωσης» που παρατηρείται και στην ΠΙΜ περίοδο (βλ. Ζώης 1998: 16, 17).

181 Ricciardi 1986-87: 40-44, εικ. 32-33· D’ Acunto 2002: 198 και εικ. 12.

182 Rizza – Scrinari 1968: 47-48, 57-59, εικ. 66-68· D’ Acunto 2002: 188, 190, εικ. 4.

λειτουργία.¹⁸³ Η επένδυση και οι ενδείξεις για την ύπαρξη καλύμματος παραπέμπουν σε θησαυρούς¹⁸⁴ για τη φύλαξη πολύτιμων αντικειμένων του ιερού και όχι για την τέλεση χθονίων τελετουργιών.¹⁸⁵ Η ορθογώνια κιβωτιόσχημη κατασκευή στον τομέα χ 46 στο ιερό του Διός στο Παλαίικαστρο ερμηνεύθηκε προσφάτως ως βόθρος ανάλογος με εκείνους της Γόρτυνας.¹⁸⁶ Ο οίκος στο Πυργί της Ελεύθερνας διέθετε «βόθρο» προσφορών στο κέντρο του πίσω χώρου.¹⁸⁷

Εσχάρες

Μέχρι στιγμής είναι γνωστά πάνω από δέκα δημόσια κτήρια της Κρήτης με εστία (*εσχάρα*) στο εσωτερικό τους: στον ναό Β του Κομμού, στο κτήριο της Αγίας Πελαγίας, στους δύο οίκους της Δρήρου (*Δελφίνιον* και κτήριο στον δυτικό λόφο), στα κτήρια Α, Β, C του Πρινιά, στο μεγάλο κτήριο νοτιώς του ναού Β επίσης στον Πρινιά,¹⁸⁸ στο ιερό κτήριο με εσχάρα επίσης στον Πρινιά, στο μεγαρόσχημο οικοδόμημα στην Ελεύθερνα (Τομέας Ι), στο αρχαϊκό κτήριο στην Ίτανο και στο δεύτερο κτήριο του Κρουσώνα.

ΠΡΟΣΟΨΕΙΣ ΚΤΗΡΙΩΝ

Χαμηλή κρηπίδα

Στα κτήρια αυτής της περιόδου είναι χαρακτηριστική η απουσία κάθε διάθεσης για έντονη προβολή τους σε σχέση με τον περιβάλλοντα χώρο, αφού απουσιάζει σχεδόν πάντα η κρηπίδα, και ακόμη κι όταν αυτή υπάρχει είναι χαμηλή. Αναφέρουμε ενδεικτικά κάποια παραδείγματα. Ο ναός της Δρήρου στον δυτικό λόφο¹⁸⁹ υψώνεται πάνω σε ένα θεμέλιο που προεξέχει σαν βαθμίδα. Ο «ναός της Ρέας» στη Φαιστό¹⁹⁰ διατηρεί στη ΒΑ γωνία δύο βαθμίδες πάνω από το κρηπίδωμα. Το Πύθιον της Γόρτυνας υψώνεται πάνω σε δύο βαθμίδες, οι οποίες ονομάζονται από τη Ricciardi ως «ψευδοκρηπί-

183 D' Acunto 2002: 198.

184 Για παράλληλα, βλ. D' Acunto 2002: 199 και Ricciardi 1986-87: 42.

185 Την ίδια λειτουργία κατά τη γνώμη μου πρέπει να εξυπηρετούσε και ο τετράγωνος βόθρος στο εσωτερικό του αρχαϊκού ναού των Υρίων (575-550 π.Χ.) στη Νάξο. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, χρησίμευε προφανώς για αναίμακτες προσφορές στη θεότητα (Λαμπρινουδάκης 1992: 206-7), για εναγισμούς και υγρές προσφορές (Λαμπρινουδάκης – Gruben *et al.* 1987-88: 141-42), όμως οι σχιστολιθικές πλάκες στον πυθμένα του αναιρούν τη σύνδεση με τη χθόνια θεότητα.

186 Bosanquet 1904-1905: 299· Macveagh Thorne – Prent 2000: 172, 178 εικ. 2Α.

187 Καλπαξής 2004: 110.

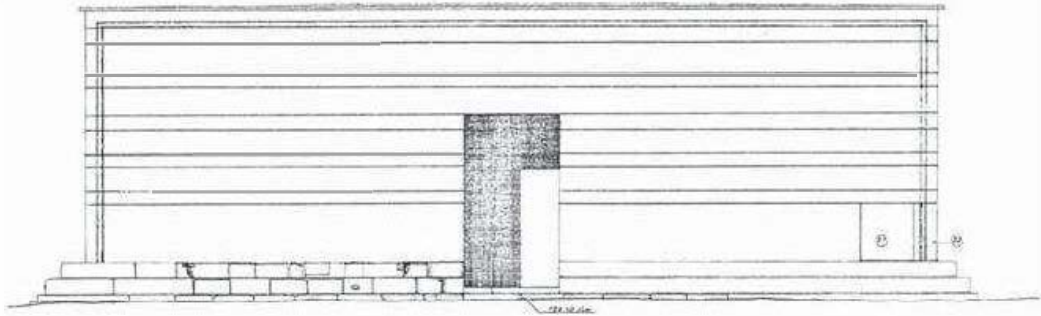
188 Palermo 2008: 195 εικ. 22 (δωμάτιο VB).

189 Kalpaxis 1976: 73, εικ. 52.

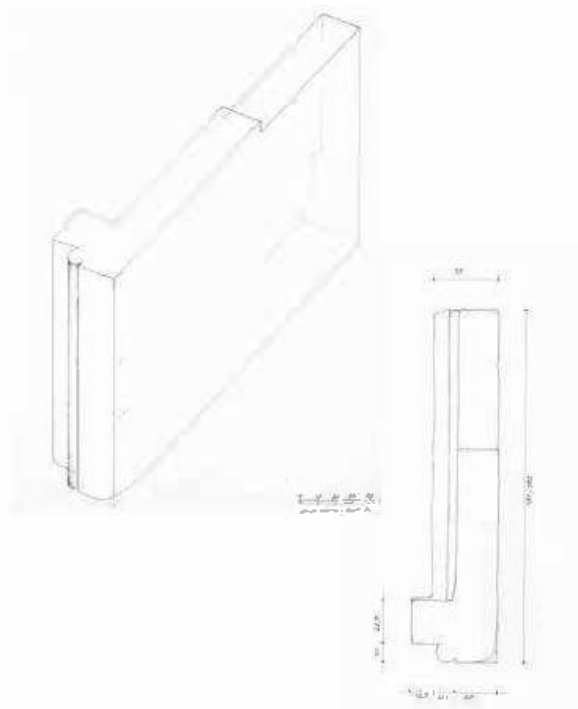
190 La Rosa 1996: 75.

ΠΡΟΣΟΨΗ

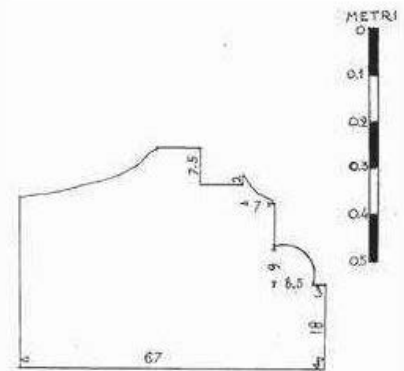
α) χαμηλή κρηπίδα, β) μικρό ύψος, γ) γωνιαίοι ορθοστάτες με μικρό έξεργο
ωοειδές κυμάτιο, δ) εγχάρακτες νομοθετικού περιεχομένου επιγραφές

Εικ. 6: Πύθιον Γόρτυνας (Ricciardi 1986-87: 31 εικ. 22 α)*

Εικ. 7: Πύθιον Γόρτυνας
(Planoteca S.A.I.A., αρ. N.I.G. 4208-4.
Ricciardi 1986-87: 29 εικ. 20)*

Εικ. 8: “Ναός
Ρέας” στη Φαιστό
(La Rosa 1996:
71 εικ. 14)*

* Ευγενική παραχώρηση της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών.

δα».¹⁹¹ Ομοίως, νοτίως του Βρόκαστρου, στη ράχη νοτίως της Σχιναυριάς Κορυφής,¹⁹² σε δύο θέσεις Ανατολίζουσας ή Αρχαϊκής περιόδου, παρατηρήθηκε πως μερικά ορθογώνια κτήρια ήταν τοποθετημένα πάνω σε υπερυψωμένες κρηπίδες.

Τα κτήρια αυτά δεν πρέπει να είχαν μεγάλο ύψος. Για το Δελφίνιο της Δρήρου έχει υπολογιστεί ύψος περίπου 3,40μ., για τον ναό Α του Πρινιά 5,18μ., για το Πύθιον της Γόρτυνας συνολικό ύψος 5,40μ.¹⁹³ Τοίχους πολύ άνω των 2,50μ. είχε το κτήριο D500 στην Αζοριά.¹⁹⁴ Εξαιρεση πιθανώς αποτελούσε το κτήριο του Ξανθουδίδη, στο δυτικό λόφο της Δρήρου, το οποίο μπορεί να ήταν διώροφο λόγω του πάχους των τοίχων του (1,25-1,35μ.).¹⁹⁵

Εξωτερική επιφάνεια τοίχων

Οι αναλογίες που εμφανίζουν ταφικά μνημεία με μορφές οικοδομημάτων που προορίζονται για καθημερινές δραστηριότητες είναι ένα φαινόμενο μεγάλης χρονικής έκτασης.¹⁹⁶ Κατ' αναλογία θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι και τα υπέργεια ταφικά μνημεία του Πρινιά (πβ. το μέλος B14 πιο κάτω) και της Ελεύθερνας απηχούν προσόψεις οικιών ή/ και ναών, ιδίως αφού στην Κρήτη οι κατόψεις των λεγομένων ναών δεν διαφέρουν από τις σύγχρονες τους κατόψεις οικιών¹⁹⁷ ούτε διακρίνονται αισθητά στον πολεοδομικό ιστό μιας κρητικής πόλεως, όπως συμβαίνει με τον περίπτερο ναό στις πόλεις της ηπειρωτικής Ελλάδος.

Στην αποκατάσταση της προσόψεως του αρχαϊκού Πυθίου που προτείνει η Ricciardi, μια ωσειδής ράβδος περιθέει το κτήριο (εικ. 6) και βρίσκει ακριβές παράλληλο στο μικρό ταφικό μνημείο από τον Πρινιά,¹⁹⁸ συγκεκριμένα στο μέλος B14 (βλ. πιο κάτω σημ. 213). Θα πρότεινα την ίδια αποκατάσταση της πρόσοψης και για τον «ναό της Ρέας» στη Φαιστό. Η τομή του γωνιαίου ορθοστάτη από το Πύθιον της Γόρτυνας (εικ. 7, είναι σχεδόν παρόμοια —ακόμα και στις διαστάσεις— με δύο λίθινα μέλη που βρέθηκαν ακριβώς στην εξωτερική πλευρά της ΝΑ γωνίας του λεγόμενου ναού της Ρέας στη Φαιστό.

191 Ricciardi 1986-1987: 19, 20, 22 εικ. 13, 23 εικ. 14.

192 Hayden – Moody – Rackham 1992: 329, πίν. 79: α.

193 Ricciardi 1986-1987: 29 και σημ. 74.

194 Haggis *et al.* 2007: 297.

195 Kalraxis 1976: 73. Αν και δεν έχουν βρεθεί ίχνη κλιμακοστασίου, δεν αποκλείεται αυτό να ήταν κατασκευασμένο από φθαρτό υλικό (ξύλο), όπως συμβαίνει σε αρκετά προπολεμικά αγροτικά σπίτια της σύγχρονης Κρήτης.

196 Πβ. την πρόσοψη του «τάφου του Αγαμέμνονα» στις Μυκήνες (Gruben 1986: 23, 22 εικ. 13), αλλά και τα αττικά μαρμάρινα επιτύμβια σήματα του 4^{ου} αι. π.Χ. με τη μορφή ναϊσκου (Boardman 1995: εικ. 120, 123, 127). Το ίδιο ισχύει και για τους θολωτούς μακεδονικούς τάφους (Lawrence – Tomlinson 1996: 158, εικ. 250, 251, 253).

197 Πβ. Σταμπολίδης 1994: 137.

198 Ricciardi 1986-87: 29 σημ. 74, 30, 31 εικ. 22 α.

Στην **εικ. 8** παρουσιάζεται η τομή τους. Πρόκειται ίσως για σχέδιο του ίδιου του Pernier(;), το οποίο έφερε τη σημείωση: «ελληνικά αρχιτεκτονικά θραύσματα στη νότια κλιτύ της τρίτης ακρόπολης της Φαιστού».¹⁹⁹ Λόγω της μορφής και του σημείου εύρεσής τους θεωρώ πως το κατώτερο μέλος της **εικ. 8** πρέπει να αποτελεί γωνιακό ορθοστάτη. Πρέπει να προέρχεται από διαφορετικό σημείο της ΝΑ γωνίας του ναού, αφού δεν έχει τις ίδιες ακριβώς διαστάσεις με το άλλο μέλος (διαφέρει ακόμα και το πάχος της μικρής έξεργης ράβδου). Πιθανώς προέρχεται από την ανωδομή, όχι όμως υποχρεωτικά από το γείσο. Θεωρώ πιθανότερο το μέλος αυτό να προέρχεται από παραστάδα θύρας (βλ. πιο κάτω). Η διαφορά που παρατηρείται μεταξύ της επεξεργασίας των λίθων της πρόσοψης²⁰⁰ και του υπόλοιπου ναού δεν συνεπάγεται μια διαφορετική φάση κατασκευής. Πιθανότερο είναι να είχε δοθεί έμφαση στην πρόσοψη του ναού.

Άλλωστε, το ενδιαφέρον που δινόταν στην πρόσοψη των κρητικών κτηρίων πιθανώς αντικατοπτρίζεται στη διευρυμένη —σε σχέση με το υπόλοιπο κτήριο— ανατολική πρόσοψη του οίκου στο Σμάρι. Πιο ευρύς από τον σηκό και τον οπισθόδομο είναι και ο πρόναος του ναού C στην Πατέλα του Πρινιά.²⁰¹ Το θεμέλιο της πρόσοψης του «ναού Β» στον Πρινιά είναι κάπως ευρύτερο από εκείνα των υπολοίπων πλευρών και εσωτερικών τοίχων.²⁰² Ομοίως στο Δελφίνιον της Δρήρου²⁰³ η θεμελίωση της βόρειας πλευράς, που συνιστά την πρόσοψη, έχει πάχος που κυμαίνεται μεταξύ 1,10μ. και 1,20μ., οι δε λιθόπλινθοι είναι μεγαλύτερων διαστάσεων (0,80×0,50×0,15-0,20μ). Μνημειώδης είναι η νότια πρόσοψη του κτηρίου D500 στην Αζοριά σε σύγκριση με τους υπόλοιπους τοίχους.²⁰⁴

Επιπλέον, είναι γνωστή η ιδιαίτερη σχέση που είχαν οι Κρήτες με τους τοίχους των δημοσίων κτηρίων τους: τους έγραφαν! Έχουν σωθεί θραύσματα νομοθετικών επιγραφών που είχαν χαραχθεί στους τοίχους του ναού του Δελφίνιου Απόλλωνος στη Δρήρο (μέσα ή β' ήμισυ 7^{ου} αι. π.Χ.), στους τοίχους και στα σκαλοπάτια του ναού του Πυθίου Απόλλωνος στη Γόρτυνα (600-525; π.Χ.), σε τοίχους στη Λύττο (550-525; π.Χ.), στην Αξό (περ. 525-500; π.Χ.), στην Ελεύθερνα (περ. 525-500; π.Χ.).²⁰⁵

199 La Rosa 1996: 70 εικ. 13, 71 εικ. 14, 72, 75 και εικ. 17. Το ανώτερο μέλος χρειάζεται συμπλήρωση στο σημείο που έχει σπάσει, σύμφωνα με τη φωτογραφία που δημοσιεύεται από τον La Rosa (1996: 70 εικ. 13).

200 Πβ. και την προσεγμένη κατασκευή της ΒΑ γωνίας. Βλ. La Rosa 1996: 75 εικ. 17.

201 Rizza 1995: 807.

202 Kalpaxis 1976: 72.

203 Marinatos 1936: 222.

204 Haggis *et al.* 2007: 299.

205 Jeffery 1961: 315-16, πίν. 59-60. Για την αρχιτεκτονική λειτουργία νομοθετικών επιγραφών στο Πύθιον της Γόρτυνας, στην Αξό και τη Δρήρο, βλ. Perlman 2004.

Θύρες

Η θύρα αποτελούσε σημαντικό στοιχείο της πρόσοψης. Στο Πύθιον της Γόρτυνας η θύρα είχε μεγάλο εσωτερικό βάθος. Σώζονται ίχνη για τα θυρόφυλλα, τα οποία ανοίγουν προς το εσωτερικό.²⁰⁶ Τα ίχνη του κατωφλιού του ναού Α και του «ναού Β» στον Πρινιά μαρτυρούν πως είχαν δίφυλλη θύρα.²⁰⁷ Στον ναό Α του Πρινιά οι διαστάσεις της δίφυλλης θύρας του σηκού ήταν εντυπωσιακές: μήκος 2,07μ., βάθος 0,73μ., πάχος: 0,10-0,15μ.²⁰⁸ Άλλωστε, εντυπωσιακό στοιχείο της θύρας και της συνολικής πρόσοψης του ναού Α αποτελούσε και η γλυπτή διακόσμηση. Ακόμα και στον μικρό οίκο στο Σμάρι η είσοδος του κτηρίου είναι αρκετά πλατιά (1μ.) σε σχέση με το μέγεθός του και οι τοίχοι που σχηματίζουν τις παραστάδες είναι ιδιαιτέρως επιμελημένοι.²⁰⁹ Διαστάσεις άνω του 1,00μ. (1,10μ.) έχει η είσοδος του δωματίου Α800 (ανδρείου;) στην Αζοριά.²¹⁰

Φαίνεται πως το τριπλό βαθμιδωτό περίθυρο αποτελούσε μια συνηθισμένη αρχιτεκτονική μορφή στην Κρήτη του 7^{ου} αι. π.Χ., όπως φαίνεται και από το λίθινο ομοίωμα ναΐσκου που βρέθηκε κατά την ανασκαφή του βωμού στην ακρόπολη της Γόρτυνας.²¹¹ Στο νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερα μεταξύ των λίθινων σπαραγμάτων των ταφικών μνημείων έχουν βρεθεί μονοί και διπλοί σπειρομαϊάνδροι και σχοινιά, ως διακοσμητικά μοτίβα, στα τριπλά βαθμιδωτά υπέρθυρα και ψευδοπαράθυρα.²¹² Το λίθινο αρχιτεκτονικό θραύσμα Β14 από τον Πρινιά,²¹³ μολονότι φαίνεται να προέρχεται από ταφική κατασκευή, αντανακλά αναμφισβήτητα τη σύγχρονή του αρχιτεκτονική, όπως προκύπτει από το σχήμα του (αποδίδεται μια θύρα) και τη διακόσμηση του πλαισίου του, η οποία απαντάται σε αρχιτεκτονικά μέλη του Πρινιά.²¹⁴

Η βαθμιδωτή, έστω και διπλή, διαμόρφωση του περιθύρου πρέπει να συνηθιζόταν στα κτήρια του 7^{ου} αι. π.Χ. στην Κρήτη, αφού στο πώρινο ανά-

206 Colini 1974: 130.

207 Kalpaxis 1976: 72.

208 Beyer 1976: 187.

209 Χατζή-Βαλλιάνου 2000: 507, 508, φωτ. 4γ.

210 Haggis *et al.* 2004: 379· Haggis *et al.* 2007: 244 εικ. 1.

211 Rizza – Scrinari 1968: 155 αρ. 4, πίν. Ι.

212 Σταμπολίδης 1994: 153. Τα μέλη αυτά ανήκουν στο υπέργειο ταφικό μνημείο 4Α, το οποίο χρονολογείται πριν από τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. (βλ. Σταμπολίδης 1994: 28· Σταμπολίδης 2004: 133-34, εικ. 25).

213 Πλάτων 1959: 368. Ο κωδικός Β14 σύμφωνα με τη δημοσίευση της Λεμπέση (1976: 35-36, 61 [7^{ος} αι. π.Χ.], 65-67, πίν. 38-39).

214 Λεμπέση 1976: 66, 67. Κύριο χαρακτηριστικό της διακόσμησης του Β14 είναι το τριπλό βαθμιδωτό πλαίσιο, το ανάγλυφο πλαίσιο από σχοινίο και η ταινία με κόσμημα τριπλών ομόκεντρων κύκλων.

γλυφο από τα Χανιά²¹⁵ απεικονίζεται συμβολικά ένας ναός με περίθυρο που έχει διπλή διαβάθμιση. Και στην περίπτωση του Πυθίου της Γόρτυνας η θύρα πρέπει να περιβαλλόταν από ένα ανάλογο πλαίσιο, όπως προκύπτει από την διαμόρφωση των παραστάδων της θύρας²¹⁶ (εικ. 9).

Στον ναό Α του Πρινιά η θύρα που οδηγούσε στον σηκό αποκαταστάθηκε με τη μορφή διπλού βαθμιδωτού περίθρου βάσει ενός αρχιτεκτονικού μέλους —όχι ακέραιου— που βρέθηκε πάνω στο κατώφλι.²¹⁷ Μια λιθόπλινθος από το δωμάτιο VD, επίσης στον Πρινιά, έχει «γωνιώδη τομή» και αποδόθηκε σε λιθινή παραστάδα θύρας.²¹⁸ Μια παραστάδα θύρας από ντόπιο, πορώδη ασβεστόλιθο με «ωραίο κυμάτιο» (διαστ. θραύσματος: 0,25x0,64μ., πάχος 0,11μ.) αναφέρει ο Pernier²¹⁹ στο σημειωματάριό του καταγράφοντας τα ευρήματα της δοκιμαστικής τομής 15 στη «μεσαία ακρόπολη» της Φαιστού.

Μια άλλου τύπου θύρα στα δημόσια κτήρια της Κρήτης θυμίζει εκείνες στα νεοασσυριακά ανάκτορα και στα κτήρια της Βορείου Συρίας μεταξύ του 9^{ου} και 8^{ου} αι. π.Χ., που διακοσμούνται με δύο ζώα-φύλακες στις παραστάδες. Έτσι τουλάχιστον έχει αποδοθεί η θύρα στον ναό της ακρόπολεως της Γόρτυνας.²²⁰ Ο Beyer αποκατέστησε τις γωνίες της θύρας εισόδου στον ναό Α του Πρινιά με δύο σφίγγες στην πρόσοψη και δύο όρθιες γυναικείες μορφές στις παραστάδες.²²¹ Ο D' Acunto θεωρεί ορθή τη λύση αυτή, δεν διστάζει όμως να αποκαταστήσει τις δύο γυναικείες μορφές στην πρόσοψη του κτηρίου και τις δύο σφίγγες στις παραστάδες της θύρας.²²² Η γλυπτή κεφαλή αιλουροειδούς που βρέθηκε κοντά στη Μονή του Αγ. Γεωργίου Φαλάντρας²²³ στη Φαιστό θα μπορούσε να ανήκει σε παραστάδα θύρας κατά το ίδιο πρότυπο.²²⁴

215 Θεοφανείδης 1956: 219· Beyer 1976: 164 αρ. 68, πίν. 44.2· Adams 1978: 11-13, πίν. 3-4.

216 Ricciardi 1986-87: 33 εικ. 25, στη σελ. 32 εικ. 23 η υποθετική αποκατάσταση της προσόψεως του Πυθίου από τον E. Stefani.

217 Pernier 1914: 20 εικ. 2 αρ. 25, εικ. 8-9, 62 αρ. 10, 63, 65 εικ. 25-26. Την αποκατάσταση αυτή δέχεται και ο Beyer (1976: 132 αρ. 30). Την ερμηνεία αυτή απορρίπτει ο Stucchi (1974: 91-92), επειδή τα κατώτερα τμήματα της παραστάδας που σώζονται *in situ* είναι τετράγωνοι λίθοι χωρίς καμιά διακόσμηση.

218 Palermo 2008: 198, εικ. 26. Το δωμάτιο ανήκει στο μεγάλο κτήριο νοτίως του ναού Β.

219 La Rosa 1996: 64 και σημ. 7.

220 D' Acunto 2002: 193.

221 Beyer 1976: πίν. 22, πίν. 24· D' Acunto 1995: 22 εικ. 8, 23-24 (αποκατάσταση Beyer 1976).

222 D' Acunto 1995: 24 σημ. 61, εικ. 9.

223 Μουσείο Ηρακλείου, αρ. 81. Πρώτη παρουσίαση του γλυπτού από τον La Rosa (1996: 84 και εικ. 26). D' Acunto 2001: 312-18 εικ. 1-7.

224 D' Acunto 2001: 349.

Εικ. 9: Πύθιον Γόρτινας (Fototeca S.A.I.A., αρ. 30.221 c. Ricciardi 1986-87: 33 εικ. 25. Ευγενική παραχώρηση της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών.)

Κιονόκρανα

Ο αριθμός των κιονοκράνων που αποδίδονται στη χρονική περίοδο που εξετάζεται είναι εξαιρετικά μικρός. Επιπλέον, διαθέτουμε ελλιπή στοιχεία για το αρχιτεκτονικό σύνολο στο οποίο ανήκαν. Τα δωρικά κιονόκρανα από την Κνωσό,²²⁵ την Αμνισό,²²⁶ και τη Λατώ²²⁷ έχουν δημοσιευτεί χωρίς διαστάσεις και σχέδιο, κατάσταση που επιδεινώθηκε στο μεταξύ από την απώλειά τους.²²⁸ Απολεσθέντες είναι επίσης οι επτά σπόνδυλοι και τα δύο δωρικά κιονόκρανα που είχαν βρεθεί στη Μίλατο.²²⁹ Το δωρικό κιονόκρανο από τους Κουνάβους Πεδιάδος²³⁰ έχει τελείως λεία την κατώτατη επιφάνειά του, γεγονός που δημιουργεί προβληματισμούς για τον τρόπο σύνδεσής του με τον κορμό του κίονα. Προφανώς επρόκειτο για αρράβδωτο κορμό (ξύλινο ή λίθινο) και όχι για σπονδυλωτό. Το δωρικό κιονόκρανο από την

225 Θέση Μοναστηριακό Κεφάλι (Payne 1927-28: 231)· Evans 1928: 844 σημ. 4· Pendlebury 1939: 334· Hood – Smyth 1981: 45 αρ. 145.

226 Marinatos 1933: 295· Μαρινάτος 1933: 100· Marinatos 1934: 246· Stürmer 1992: 243 αρ. 21.

227 Demargne 1901: 307· Demargne 1903: 212 σημ. 1, σχέδιο αρ. 28.

228 Kalpaxis 1976: 114.

229 Ξανθουδίδης 1918α: 11· Sporn 2002: 84.

230 Ξανθουδίδης 1918β: 24· Ξανθουδίδης 1920: 75 και εικ. 1· I.a Rosa 1974: 139, εικ. 2, 140 σημ. 28.

θέση Τρούλος των Αρχανών,²³¹ καθώς και μια βάση ιωνικού κίονα με δύο σπονδύλους από την Τύλισο,²³² είναι άγνωστο αν ανήκουν στην εποχή που εξετάζουμε.

Ωστόσο, μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν το περίφυλλο κιονόκρανο των Αρκάδων (εικ. 10 α-β),²³³ το ανάγλυφο δωρικό κιονόκρανο από τη Φαιστό (εικ. 11 α-β),²³⁴ και θραύσματα από την ακρόπολη της Γόρτυνας,²³⁵ αφού δεν ανήκουν αμιγώς στους τυπικούς ελληνικούς ρυθμούς, τον δωρικό και τον ιωνικό.

Επίκρανα

Η παρουσία επικράνων με τρεις επάλληλες έλικες, όπως μαρτυρούν τα παραδείγματα από την *Αμνισό*²³⁶ και την *Πραισό*²³⁷ (εικ. 12), προϋποθέτουν γνώσεις ιωνικών αρχιτεκτονικών μορφών του τελευταίου τρίτου του 6^{ου} αι. π.Χ.²³⁸

Ανωδομή

Ο επιτηδευμένος συνδυασμός των γλυπτών του ναού Α του Πρινιά σε ζωφόρο, ορθοστάτες και ανώφλι μονοπωλούν διαρκώς το ενδιαφέρον της έρευνας,²³⁹ με αποτέλεσμα να υποσκελίζονται κάποια άλλα γλυπτά, όπως τα ακόλουθα:

Το λίθινο χωνοειδές άνθος²⁴⁰ από τη «μεσαία ακρόπολη» της Φαιστού (εικ. 13) που μπορεί να κοσμούσε κάποιο τμήμα της ανωδομής του κτηρίου, ίσως κατ' αναλογία με τα λίθινα φυτικά κοσμήματα του επιστυλίου στο Θησαυρό των Σιφνίων στους Δελφούς.²⁴¹ Η υπόθεση αυτή ενισχύεται και από έναν ανάγλυφο κρητικό πίθο,²⁴² ο οποίος διακοσμείται στα τοιχώματα

231 Χανιώτης 1994: 69.

232 Hazzidakis 1934: 66, 69.

233 Levi 1927-29: 178, 180, 184-5, 187, 451, εικ. 197-198, εικ. 206, εικ. 586· Καρέτσου *et al.* 2000: 370 αρ. 410· Wesenberg 1971: 45, 47 σημ. 222.

234 La Rosa 1974· La Rosa 1996: 63 σημ. 1.

235 Rizza – Scrinari 1968: 61, 63 εικ. 97.

236 Με την ονομασία *επίκρανα* εννοούνται δύο λίθινες βάσεις από τον τομέα D του ιερού του Διός Θενάτα, οι οποίες έφεραν ολόγλυφα πτηνά (βλ. Μαρινάτος 1953). Adams 1978: 90-91· Brize 1992.

237 Δαβάρας 1980: 408, πίν. 230 α· Brize 1992: 264 σημ. 182.

238 Ο Brize (1992: 264) αντλεί παράλληλα από τα επίκρανα του Διδυμαίου ακολουθώντας την κατάταξη του Hahland (1964, αρ. 1-4, 5).

239 Pernier 1914· Stucchi 1974· Beyer 1976· D' Acunto 1995: 24 εικ. 9 (παραθέτει όλες τις προαναφερθείσες προτάσεις, βλ. εικ. 6-8)· Watrous 1998.

240 La Rosa 1996: 64 και σημ. 8, 65 εικ. 3 τρίτο μέλος από αριστερά.

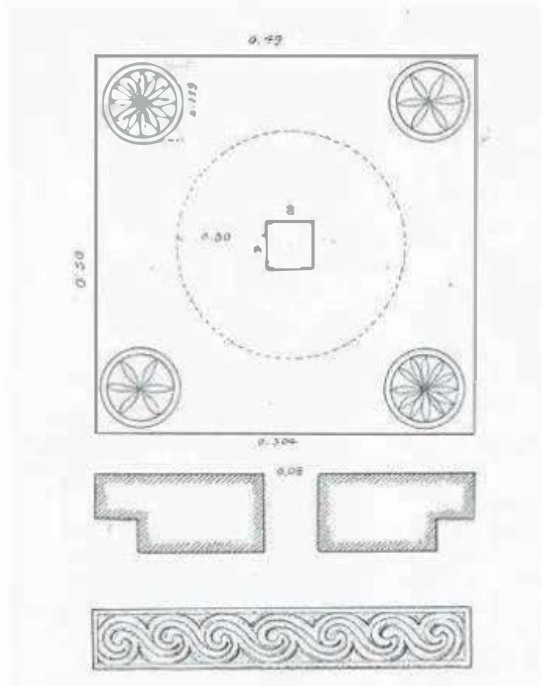
241 Daux – Hansen – Hellmann 1987: 157 A4, εικ. 100.

242 Πίθος υπ'αρ. CA 4523 στο Μουσείο του Λούβρου (βλ. Demargne 1972: 39 εικ. 4).

ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ – ΕΠΙΚΡΑΝΑ

Εικ. 10 α: κιονόκρανο Αρκάδων (Fototeca S.A.I.A. αρ. Β/1841.
Levi 1927-29, 451 εικ. 586)*

Εικ. 10 β: κιονόκρανο Αρκάδων
(Planoteca S.A.I.A., Levi 1927-29, 179 εικ. 198c)*

* Ευγενική παραχώρηση της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών.

του λαιμού του από ένα επίθετο ολόγλυφο μέλος που θυμίζει σχηματοποιημένο άνθος.

Δύο τμήματα γείσου από τη «μεσαία ακρόπολη» της Φαιστού, το ένα με διακόσμηση σπειρών, και το άλλο με γραπτό κυμάτιο διαφόρων χρωμάτων είχαν καταγραφεί από τον Pernier.²⁴³ Λιθόπλινθοι από τον Πριλιά κοσμούνται με σπείρες και σχοινοειδές κυμάτιο.²⁴⁴ Τα αρχιτεκτονικά θραύσματα που βρέθηκαν τυχαία στους Αρκάδες²⁴⁵ και σώζουν τμήματα σπείρας ίσως αποτελούσαν τμήματα κάποιας λίθινης επένδυσης ενός κτηρίου, υπό τη μορφή ζωφόρου ή ακόμα και γείσου.

Ερυθρό χρώμα σώζεται στα προαναφερθέντα τεμάχια από τους Αρκάδες, σε άκρα ή ανάγλυφες ταινίες λιθοπλίνθων από τη «μεσαία ακρόπολη» της Φαιστού,²⁴⁶ καθώς και σε ένα σπόλιο από το ιερό του Διός Θενάτα στην Αμνισό, το οποίο —όπως και ένα όμοιό του από τον ίδιο χώρο— διεκοσμήτο με ένα ιδιότυπο ανάγλυφο κυμάτιο, ίσως τοιχοβάτη ή παραστάδα.²⁴⁷ Ταινία και κυμάτιο είχε σε αρχικό στάδιο η ενεπίγραφη λιθόπλινθος από τη Λύττο, η οποία θα ανήκε είτε σε βάση τοίχου ή στο άνω μέρος μιας παραστάδας.²⁴⁸

Παραδείγματα ζωφόρων σε κτήρια της Κρήτης υπάρχουν, αν και είναι ελάχιστα. Η πώρινη ζωφόρος από τα Χανιά²⁴⁹ παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όχι μόνο για την ανάγλυφη παράστασή της αλλά και για τον τρόπο σύνδεσής της με το υλικό στο οποίο εφαπτόταν.

Θραύσματα αρχιτεκτονικών αναγλύφων των οποίων η εικονιστική παράσταση και η θέση τους στα κτήρια παραμένουν ασαφείς έχουν βρεθεί στην Αξό,²⁵⁰ στην Κνωσό (περιοχή Βενιζελείου²⁵¹ και ΒΔ του ανακτόρου²⁵²) και στο Αφρατί.²⁵³

Για τη σχέση μεταξύ της διάταξης της διακόσμησης των ανάγλυφων πύλων με ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη, βλ. Simantoni-Bournias 1990 με παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

243 Pernier 1902, στ. 16· La Rosa 1996: 64, εικ. 2.

244 Halbherr 1901β: 400 εικ. 11.

245 Levi 1927-29: 47 εικ. 26.

246 La Rosa 1996: 64 και σημ. 7.

247 Schäfer 1992: 168, πίν. 34, 2.3, πίν. 130b, 183.

248 Van Effenterre H. et M. 1985: 160.

249 Θεοφανειδής 1956. Άλλο ένα τμήμα της ζωφόρου βρέθηκε στη θεμελίωση της άλλοτε Κλινικής Μαργαρίτη, απέναντι από την είσοδο της Δημοτικής Βιβλιοθήκης (Μαρκουλάκη 2002: 246).

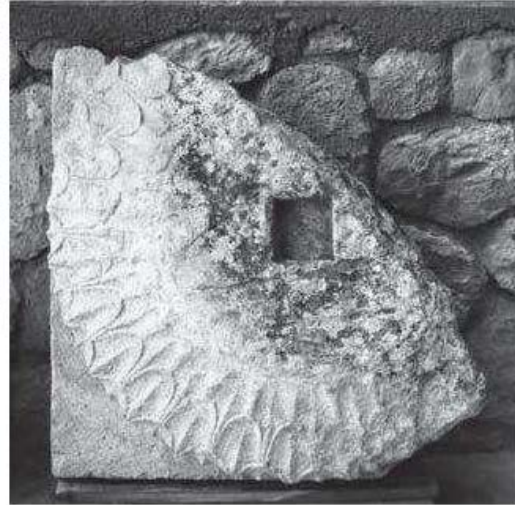
250 Κεφαλή νεαρής μορφής από ασβεστόλιθο με μακρά κόμη, στην οποία σώζονται υπολείμματα συνδέσμων: Levi 1930-31: 57· Davaras 1972: 56 αρ. 32, 57 εικ. 47-8· Alexiou 1952: 1, εικ. 1-3, πίν. I-II· Adams 1978: 80-85, πίν. 19-20.

251 Αναπαρίσταται καθημένο αιλουροειδές (λέων ή Σφίγγα;) πάνω σε πλίνθο: Boardman 1962: 30, εικ. 3c· D' Acunto 2001: 348 σημ. 105.

252 Σώζεται το κατώτερο τμήμα μιας κεφαλής: Megaw 1936: 150.

253 Πήλινο θραύσμα με απεικόνιση γοργονειού: Λεμπέση 1969: 418· Belson 1981: 53 (Crete 1).

ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ – ΕΠΙΚΡΑΝΑ

Εικ. 11 α-β: κιονόκρανο Φαιστού (Fototeca S.A.I.A. αρ. 18.283 & 17.011. La Rosa 1974, πίν. IX.2, και La Rosa 1974, πίν. X.1. Ευγενική παραχώρηση της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών.)

Εικ. 12: επίκρανο Ηρακισού (Δαβάρας 1980, πίν. 230 α). Ευγενική παραχώρηση της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (Φωτογραφικό Αρχείο).

Αετώματα

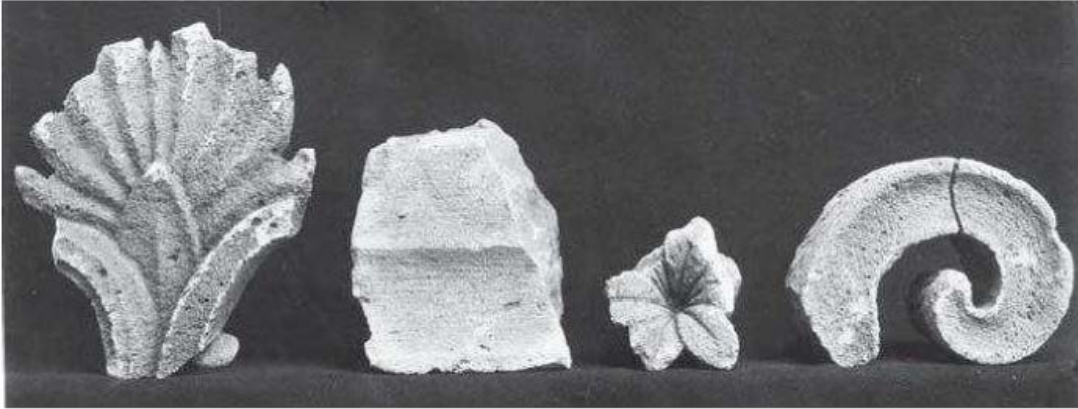
Το πήλινο ανάγλυφο από το Παλαίικαστρο, το οποίο σώζει το κάτω άκρο μιας κύπτουσας ή θέουσας ανθρώπινης μορφής,²⁵⁴ έχει αποδοθεί σε σώμα Γοργούς.²⁵⁵ Βασιζόμενη όμως σε ένα πώρινο ανάγλυφο από τον αρχαϊκό ναό του Απόλλωνος στην Αίγινα²⁵⁶ θα πρότεινα πως η μορφή σε στάση γούνασι δρόμου ανήκει περισσότερο σε έναν μαχητή που καταρρέει παρά σε μια ιπτάμενη ή θέουσα μορφή. Το λευκό χρώμα που καλύπτει τον μηρό και την κνήμη του κρητικού αναγλύφου για να δηλώσει το γυμνό δέρμα δεν παραπέμπει απαραίτητως στο γυναικείο δέρμα, αφού η απόδοση με αλείφωμα των γυμνών μελών σε ανδρικές μορφές είναι γνωστή από αγγεία που σχετίζονται με τον ανατολικοϊωνικό χώρο, όπως για παράδειγμα οι καιρετα-

254 Bosanquet 1904-05: 300 αρ. 1, 301 εικ. 18.

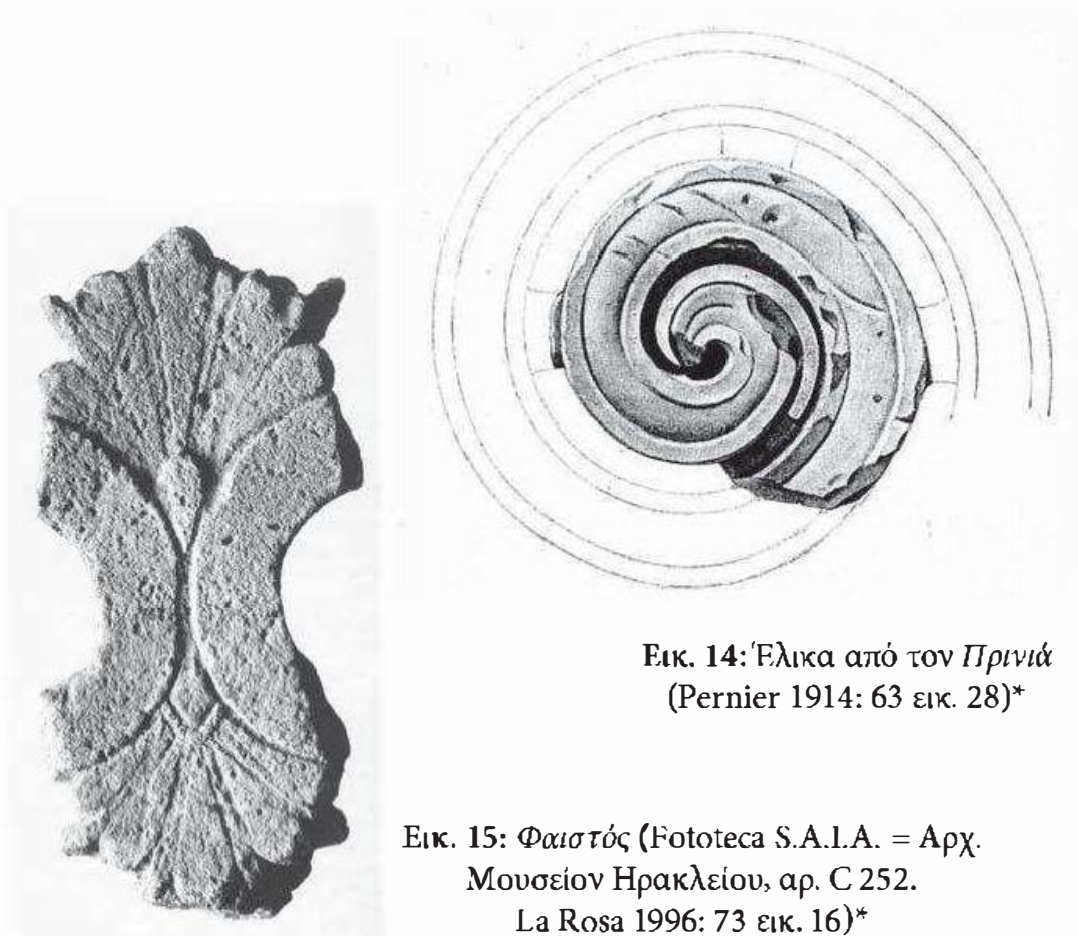
255 Μορινάτος 1927-28: 8-9· Belson 1981: 61, Παράρτημα #27· Macveagh Thorne – Prent 2000: 173.

256 Πρόκειται για το υπ' αρ. 33 μέλος, που απεικονίζει ένα λυγισμένο πόδι: Walter-Karydi 1999: 44 εικ. 33, πίν. 40,1.2.3.4, 45.

ΑΚΡΩΤΗΡΙΑ

Εικ. 13: Φαιστός (Fototeca S.A.I.A. αρ. Β/2972. La Rosa 1996: 65 εικ. 3)*

Εικ. 14: Έλικά από τον Πρινιά
(Pernier 1914: 63 εικ. 28)*

Εικ. 15: Φαιστός (Fototeca S.A.I.A. = Αρχ.
Μουσείον Ηρακλείου, αρ. C 252.
La Rosa 1996: 73 εικ. 16)*

* Ευγενική παραχώρηση της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών.

νές υδρίες.²⁵⁷ Ακόμα λιγότερες υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν για την ταυτότητα της μορφής του λίθινου αναγλύφου από την Κνωσό, στο οποίο σώζεται η ζωσμένη μέση και οι γλουτοί μιας τρέχουσας μορφής.²⁵⁸ Πάντως οι μορφές της μίτρας του Ρεθύμνου,²⁵⁹ με τις οποίες παραλληλίζεται, απεικονίζουν ανδρικές μορφές.

Ακρωτήρια

Τρία θραύσματα ελίκων από τον ναό Α στην πατέλα του Πριναί,²⁶⁰ η μια με διακόσμηση εγχάρακτου διπλού πλοχμού στην εξωτερική στενή πλευρά,²⁶¹ μάλλον προέρχονται από ακρωτήρια και όχι από κιονόκρανα²⁶² (εικ. 14). Ίσως αποτελούν ένα είδος προπομπού των ελίκων στα μαρμάρινα ανθεμωτά ακρωτήρια της ύστερης Αρχαϊκής περιόδου από τον ναό της Αρτέμιδος στο Δήλιον της Πάρου και τον ναό της Αφαίας στην Αίγινα.²⁶³ Από τη δεύτερη ακρόπολη της Φαιστού αναφέρεται ένα τμήμα πώρινης έλικας με εμφανή τα ίχνη φωτιάς.²⁶⁴ Τα λίθινα ακρωτήρια με ανθέμια είναι αρκετά δημοφιλή, επίσης στη δεύτερη ακρόπολη της Φαιστού²⁶⁵ (εικ. 13). Το θραύσμα ενός πώρινου ακρωτηρίου(;) με ανθέμιο από την Αμνισό έχει απολεσθεί.²⁶⁶ Αντιθετικές έλικες μεταξύ ανθεμίων συνδυάζει το αποκεκρουμένο πώρινο τεμάχιο από τον «ναό της Ρέας» στη Φαιστό²⁶⁷ (εικ. 15).

* * *

Συνοψίζοντας, τα κρητικά δημόσια κτήρια έχουν χαμηλή κρηπίδα και μικρό ύψος, με εξαίρεση το κτήριο στο δυτικό λόφο της Δρήρου, το οποίο

257 Βλ. τα γυμνά μέλη του Ηρακλή και του Ευρυσθέα στην καιρετανή μελανόμορφη υδρία του Ζωγράφου του Αετού (530-525 π.Χ.) στο CVA Λούβρου 14. 9, III Fa, 8-9, πίν. 8, 1-2 και πίν. 9.

258 Megaw 1936: 150.

259 Roulsen 1906: πίν. 23.

260 Άκρο έλικας που βρέθηκε στον σηκό, κοντά στη βόρεια πλευρά της εσχάρας: Pernier 1914, εικ. 6, 33 εικ. 9, 63 εικ. 28, 64 αρ. 12· Beyer 1976: 130-1 αρ. 26. Τμήμα έλικας μεγαλύτερο των άλλων δύο: Pernier 1914: 20 εικ. 2 αρ. 15-16· Beyer 1976: 131 αρ. 28.

261 Βρέθηκε εκτός ναού: Pernier 1914: 20 εικ. 2 αρ. 15-16· Beyer 1976: 35, 131 αρ. 27, πίν. 23,1.

262 Pernier 1934: 176· Wesenberg 1971: 75 σημ. 366· Beyer 1976: 93 σημ. 99.

263 Schuller 1982.

264 La Rosa 1996: 64 και σημ. 8, 65 εικ. 3.

265 Έχουν καταγραφεί τρία διαφορετικά θραύσματα: La Rosa 1996: 64 σημ. 7-8, 65 εικ. 4, 65 εικ. 3.

266 Μαρινάτος 1933: 100· Stürmer 1992: 243 αρ. 20.

267 Beyer 1976: 131-32 αρ. 29, πίν. 23,2· La Rosa 1996: 73, εικ. 16· Pernier 2009: 45 εικ. 7, Appendice n.2 αρ. 1.

μπορεί να ήταν διώροφο. Διαθέτουν, ωστόσο, προσεγμένη πρόσοψη με γωνιαίους ορθοστάτες, οι οποίοι διακοσμούνται με μικρό έξεργο ωοειδές κυμάτιο, όπως προκύπτει από τη σύγκριση των αντίστοιχων μελών του Πυθίου της Γόρτυνας και του «ναού της Ρέας» στη Φαιστό. Νομοθετικές επιγραφές, άλλωστε, συνηθίζεται να κοσμούν την εξωτερική επιφάνεια των δημόσιων κτηρίων του νησιού. Ιωνικά επίκρανα, ζωφόροι, λίθινα άνθη και έλικες, λιθόπλινθοι με γραπτά ή/ και ανάγλυφα κυμάτια, πήλινες σίμες με ανάγλυφη παράσταση ιππέων, ακροκέραμοι με διακοσμημένο μέτωπο, ακρωτήρια με φυτική ή ελικοειδή διακόσμηση, ανάγλυφες μορφές κύπτουσες ή θέουσες (π.χ. Γοργώ, μαχόμενος οπλίτης), επιτηδευμένα κιονόκρανα: όλα αυτά συνθέτουν μια αρχιτεκτονική πολύ κοντά στα ιωνικά πρότυπα.

Ο Δαίδαλος, ο Χειρίσοφος (Παυσ. 8.53. 7-8), ο Δίποινος και ο Σκύλλις (Πλίν. *Nat. Hist.* 36.9, Παυσ. 2.15,1),²⁶⁸ οι Χερσίφρων και Μεταγένης, είναι Κρήτες καλλιτέχνες (γλύπτες ή αρχιτέκτονες) που διακρίθηκαν για τα έργα τους εκτός Κρήτης. Η ανάθεση της κατασκευής του αρχαϊκού Αρτεμισίου της Εφέσου σε δύο Κνωσίους αρχιτέκτονες, τον Χερσίφρονα και τον υιό του Μεταγένη, δείχνει το μέγεθος της φήμης τους στον τότε γνωστό κόσμο, φήμη που μπορεί να είχε σχέση γενικά και με το επίπεδο και τις ικανότητες των Κρητών τεχνιτών. Αν κάποτε αποδειχθεί η αρχαϊκή ηλικία των μαρμαρίνων ωοειδών μονολιθικών κιόνων στο λατομείο «Τα Ραβδιά του Διγενή»²⁶⁹ στη Σητεία, τότε θα είναι σχεδόν αυτονόητη η ανάθεση του Αρτεμισίου στους δύο Κνωσίους αρχιτέκτονες. Μέχρι τότε, όμως, το πεδίο θα είναι ελεύθερο για τη διατύπωση των πιο ευφάνταστων θεωριών.

Ελένη Κ. Τζιλιγκάκη

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια
Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας
Φιλοσοφική Σχολή
Πανεπιστήμιο Κρήτης
eletzili@sch.gr

268 Vollkommer 2001, λ. *Daidalos* (I), λ. *Cheirisophos* (I), λ. *Dipoinos*.

269 Τεμάχια πύλων του 7^{ου} και 6^{ου} αι. π.Χ. στη θέση αυτή (Πλάτων 1953: 489). Για τους ωοειδείς κίονες: Durkin – Lister 1983: 77-78.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- Αλεξίου, Σ., 1956. «Ιερόν παρά το Καβούσι Ιεραπέτρας», *ΚΧρ* 10: 7-19.
- Αλεξίου, Σ., 1964. «Αρχαιότητες και μνημεία Κρήτης. Β' Περιφέρεια Χανίων», *ΑΔ* 19, Β' 3 – Χρονικά: 446-47.
- Αλεξίου, Σ., 1969. «Αρχαιότητες και μνημεία κεντρικής και ανατολικής Κρήτης. 2. Ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαιοτήτων», *ΑΔ* 24, Β' 2 – Χρονικά: 413-15.
- Αλεξίου, Σ., 1973 α. «Χρονικά – Αι αρχαιότητες Ηρακλείου κατά το 1972», *ΚΧρ* 25: 457-67.
- Αλεξίου, Σ., 1973 β. «Χρονικά – Αι αρχαιότητες Ηρακλείου κατά το 1973», *ΚΧρ* 25: 467-78.
- Αλεξίου, Σ., 1973-74. «Αρχαιότητες και μνημεία κεντρικής και ανατολικής Κρήτης», *ΑΔ* 29, Β' 3 Χρονικά: 883-85.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 2000. *Ο Νομός Χανίων μέσα από τα μνημεία του*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.–Τ.Α.Π.Α.
- Γαβριλάκη, Ε., Τζιφόπουλος, Γ. Ζ. (επιμ.), 2006. *Ο Μυλοποτάμος από την Αρχαιότητα ως σήμερα, τ.ΙV: Ελεύθερνα – Αξός*. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου.
- Δαβάρας, Κ., 1972. «Αρχαιότητες και μνημεία ανατολικής Κρήτης», *ΑΔ* 27, Β' 2 Χρονικά: 647-48.
- Δαβάρας, Κ., 1980. «Περισυλλογή αρχαιοτήτων στην Πραισό», *ΠΑΕ*, 408-11.
- Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, Ν., 1987. «Ανασκαφικές εργασίες. Κρουσώνας Μαλεβιζίου», *ΑΔ* 42, Χρονικά Β' 2: 530-31.
- Ελεύθερνα 2004: Σταμπολίδης, Ν. Χρ. (επιμ.), *Ελεύθερνα: Πόλη – Ακρόπολη – Νεκρόπολη*. Αθήνα.
- Ζαρίφης, Ν. Γ., 2008. *Η αρχιτεκτονική του Ιερού του Ερμή και της Αφροδίτης στην Κάτω Σύμη Βιάννου*, (διδακτορική διατριβή), τ. Α' και Β'. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- Ζώης, Α., 1998. *Κρήτη – Η πρώιμη Εποχή του Χαλκού, τ.5*. Αθήνα: Απόδεξις.
- Θέμελης, Π. Γ., 1991/93. «Αρχαιολογικές ειδήσεις 1989-1991, Νομός Ρεθύμνης, Επαρχία Μυλοποτάμου, Ελεύθερνα, Τομέας Ι», *Κρητική Εστία* 4: 247-57.
- Θέμελης, Π. Γ., 2002. *Αρχαία Ελεύθερνα (Ανατολικός τομέας)*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.–Τ.Α.Π.Α.
- Θεοφανείδης, Β. Δ., 1942-44. «Αρχαιολογικά Χρονικά. Επαρχία Κισάμου, Ανασκαφαί Πολυρρήνιας», *ΑΕ*, 17-31.
- Θεοφανείδης, Β., 1956. «Ναός Ήρας Σαμίας εν Κυδωνία Κρήτης», *ΑΕ*, 218-24.
- Καλπαξής, Θ., Πετροπούλου, Α. Β., 1988-89. «Τμήματα δύο επιγραφών από την Ελεύθερνα», *ΚΧρ* 28-29: 127-33.

- Καλπαξής, Θ., 1991/93. «Αρχαιολογικές ειδήσεις 1989-1991, Νομός Ρεθύμνης, Επαρχία Μυλοποτάμου, Ελεύθερα, Τομέας ΙΙ», *Κρητική Εστία* 4: 257-61.
- Καλπαξής Θ. (επιστ. επιμ.), Van Effenterre Η., Πετροπούλου Α. Β., Σταυριανοπούλου Ε., 1991. *Ελεύθερα. Τομέας ΙΙ, 1. Επιγραφές από το Πυργί και το Νησί*. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Καλπαξής, Α., 2004. «Οι 'Ακροπόλεις' της Ελεύθερας. Κεντρικός ανασκαφικός τομέας ΙΙ», στο: *Ελεύθερα 2004*, 104-15.
- Καρέτσου, Α. (εκδ.), Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. (εκδ.), Παπαδάκης, Ν. (συν.), 2000. *Κρήτη – Αίγυπτος: πολιτιστικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*. Ηράκλειο.
- Λαμπρινουδάκης, Β.Κ., 1992. «Έξι χρόνια ανασκαφικής έρευνας στα Ύρια της Νάξου», *ΑΕ* 1992: 201-16.
- Λαμπρινουδάκης Β.Κ., Gruben G. *et al.* 1987-88. «Ανασκαφή αρχαίου ιερού στα Ύρια της Νάξου. Η έρευνα κατά τα έτη 1982, 1986 και 1987», *Αρχαιογνωσία* 5, 133-91.
- Λεμπέση, Α., 1969. «Αρχαιότητες και μνημεία κεντρικής και ανατολικής Κρήτης – Αφρατί. Λύττος», *ΑΔ* 24, Χρονικά Β' 2: 415-18.
- Λεμπέση, Α., 1970. «Αρχαιότητες και μνημεία κεντρικής και ανατολικής Κρήτης – Αφρατί», *ΑΔ* 25, Β' 2 Χρονικά: 455-60.
- Λεμπέση, Α., 1974. «Ιερόν Ερμού και Αφροδίτης εις Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ*, 222-27.
- Λεμπέση, Α., 1976. *Οι στήλες του Πριλιά*, (Δημοσιεύματα του Αρχ/κού Δελτίου αρ.22), Αθήναι: Τ.Α.Π.
- Λεμπέση, Α., 1981. «Η συνέχεια της κρητομυκηναϊκής λατρείας. Επιβιώσεις και αναβιώσεις», *ΑΕ*, 1-24.
- Λεμπέση, Α., 1985 α. «Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ*, 263-85.
- Λεμπέση, Α., 1985β. *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου Ι,1: Χάλκινα τορεύματα*, Αθήνα.
- Λεμπέση, Α., 1993. «Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ*, 209-30.
- Μαρινάτος, Σπ., 1927-28. «Γοργόνες και Γοργόνεια», *ΑΕ*, 7-41.
- Μαρινάτος, Σπ., 1933. «Ανασκαφή Αμισού Κρήτης», *ΠΑΕ*, 93-100.
- Μαρινάτος, Σπ., 1934. «Ανασκαφαί εν Αμισώ της Κρήτης», *ΠΑΕ*, 128-33.
- Μαρινάτος, Σπ., 1936. «Ανασκαφαί εν Αμισώ», *ΙΑΕ*, 81-86.
- Μαρινάτος, Σπ., 1953. «Επί τα ίχνη των Χερσίφρονος και Μεταγένους εν Αμισώ», *ΚΧρ* 7: 258-66.
- Μαρκουλάκη, Σ., 1999. «Αρχαιολογικές ειδήσεις – Πόλη Χανίων, Κλασικός οικισμός», *Κρητική Εστία* περ. Δ' – τ.7: 164-66.
- Μαρκουλάκη, Σ., 2002. «Αρχαιολογικές ειδήσεις. Πόλη Χανίων», *Κρητική Εστία* περ. Δ' – τ.9: 246-49.

- Νεραντζής, Ι.Γ., 2000. *Προϊστορικές φυλετικές λατρείες Αιτωλών και Αγραίων*. Αθήνα: Ιστορικές Εκδόσεις Στέφ. Βασιλόπουλος.
- Ξανθουδίδης, Σ., 1918α. «Περιοδείαι, περισυλλογή αρχαίων, έρευναι αρχαιολογικά, μουσεία και συλλογαί κατά το 1916», *ΑΔ* 4, Παράρτημα: 9-32.
- Ξανθουδίδης, Σ., 1918β. «Περιοδείαι, περισυλλογή και μεταφορά αρχαίων, έρευναι, σκαφαί και τυχαία ευρήματα κατά το 1918», *ΑΔ* 4, Παράρτημα ΙΙ: 18-25.
- Ξανθουδίδης, Σ.Α., 1920. «Κρητικά επιγραφαί», *ΑΕ*, 75-88.
- Παπαδάκης, Ν., 1982. «Ρούσσα Εκκλησιά», *ΑΔ* 37, Χρονικά Β' 2: 389.
- Πλάτων, Ν., 1953. «Χρονικά – Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1953», *ΚΧρ* 7: 479-92.
- Πλάτων Ν., 1954. «Χρονικά – Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1954», *ΚΧρ* 8: 506-17.
- Πλάτων Ν., 1956. «Χρονικά – Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1956», *ΚΧρ* 10: 405-22.
- Πλάτων Ν., 1959. «Χρονικά – Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1959. Α) Ανασκαφαί της Ελληνικής Αρχαιολ. Υπηρεσίας», *ΚΧρ* 13: 367-79.
- Προκοπίου, Ν., 1994-96. «Αρχαιολογικές ειδήσεις 1992-1994, Νομός Ρεθύμνης, Αξός», *Κρητική Εστία* 5: 294-96.
- Σακελλαράκης, Ι., 1970. «Το μινωικόν ορεινόν ιερόν του Θύλακα», *ΑΑΑ* 3: 252-56.
- Σταμπολίδης, Ν.Χρ., 1994. *Ελεύθερνα. Από τη γεωμετρική και αρχαϊκή νεκρόπολη. Ταφικές πυρές και ομηρικά έπη*. Ρέθυμνο.
- Σταμπολίδης, Ν.Χρ., 2004. «Η Γεωμετρική / Αρχαϊκή νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας. Δυτικός ανασκαφικός τομέας ΙΙΙ», στο: *Ελεύθερνα 2004*, 116-38.
- Φαράκλας, Ν. *et al.*, 1998. Οι Επικράτειες των αρχαίων πόλεων της Κρήτης. *Ρίθυμνα* 6. Ρέθυμνο.
- Χανιώτης, Α., 1994. «Οι Αρχάνες στα ιστορικά χρόνια (1000 π.Χ.–100 μ.Χ.)», *Αρχαιολογία* 53: 68-74.
- Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1995. «Ανασκαφικές εργασίες – Νομός Ηρακλείου, Ακρόπολη Σμαριού», *ΑΔ* 50, Β' 2 Χρονικά: 778-86.
- Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1996. «Νομός Ηρακλείου – Ακρόπολη Σμαριού», *ΑΔ* 51, Β' 2 Χρονικά: 665-70.
- Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 2000. «Η λατρεία της Αθηνάς στην Ακρόπολη Σμαριού», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, Ηράκλειο, τ. Α3, 505-36.
- Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 2002. «Αρχαιολογικές ειδήσεις. Νομός Ηρακλείου. Σμάρι», *Κρητική Εστία* 9: 315-26.
- Adams, L., 1978. *Orientalizing Sculpture in Soft Limestone from Crete and Mainland Greece*, BAR Suppl. Series 42.

- Alexiou, S., 1952. «Tête archaïque en poros du Musée de Candie», *BCH* 76: 1-17.
- Alexiou, S., Platon N., Guanella H., Von Matt L., 1968. *Ancient Crete*. London.
- Antichità cretesi II. Studi in onore di Doro Levi, II, Cronache di Archeologia* 13, Catania: Università di Catania – Istituto di Archeologia, 1978.
- Aversa, G., 2006. «The Site of Axos: Italian Excavations and Researches at the End of the 19th Century», στο: Γαβριλάκη – Τζιφόπουλος 2006, 103-16.
- Aversa G., Monaco M.C., 2006. «Όαξος: Νέα στοιχεία και παρατηρήσεις για τις ιταλικές ανασκαφές του 1899», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ.Α5*. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 43-54.
- Bammer, A., 1991-92. «Multikulturelle Aspekte der frühen Kunst im Artemision von Ephesos», *ÖJh* 61, Beibl., 17-54.
- Bammer, A., 1996. «Die Söhne des Daidalos. Kulturtransfer aus Kreta in das Artemision», στο: Bammer A. – Muss U., *Das Artemision von Ephesos*, Mainz: von Zabern, 87-88.
- Banti, L., 1960. *Enciclopedia dell' Arte Antica* III, s.v. Festo, Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, 627-35.
- Belgiorno, M.R., 1994. «Ricognizione nel territorio dell' antica Sybrita», στο: L. Rocchetti (εκδ.), *Sybrita. La valle di Amari fra Bronzo e Ferro*, I, *Ricerche Greco-Italiane in Creta Occidentale* II, Roma: Gruppo editoriale internazionale, 201-27.
- Belson, J.D., 1981. *The Gorgoneion in Greek Architecture* (Diss.). Bryn Mawr.
- Beyer, I., 1976. *Die Tempel von Dreros und Prinias A und die Chronologie der kretischen Kunst des 8. und 7. Jhs. v. Chr.*. Freiburg: R. Oberkirch.
- Boardman, J., 1959. «Chian and Early Ionic Architecture», *Antj* 39: 170-218.
- Boardman, J., 1961. *The Cretan Collection in Oxford: the Dictaeon Cave and Iron Age Crete*. Oxford.
- Boardman, J., 1962. «Archaic Finds at Knossos», *BSA* 57: 28-34.
- Boardman, J., 1995. *Greek Sculpture. The Late Classical Period*. London: Thames and Hudson.
- Bosanquet, R.C., 1901-02. «Excavations at Praesos, I», *BSA* 8: 231-70.
- Bosanquet, R.C., 1904-05. «Excavations at Palaikastro. IV», *BSA* 11: 298-308.
- Bosanquet, R.C., 1939-40. «Dicte and the temples of Dictaeon Zeus», *BSA* 40: 60-77.
- Boyd, M.J., Whitbread I.K., MacGillivray J.A., 2006. «Geophysical investigations at Palaikastro», *BSA* 101: 89-134.
- Brize, Ph., 1992. «Areal D: Die Adler des Zeus Thenatas», στο: Schäfer *et al.* 1992, 254-73.
- Coldstream, J.N., 1973. «Knossos 1951-1961: Orientalizing and Archaic Pottery from the Town», *BSA* 68: 33-63.
- Coldstream, J.N., 2000. «Evans's Greek finds: The Early Greek Town of Knossos, and its encroachment on the borders of the Minoan Palace», *BSA* 95: 259-99.

- Coldstream J.N., Huxley G.L., 1999. «Knossos: The archaic gap», *BSA* 94: 288-307.
- Colini, A.M., 1974. «Intorno al Pythion di Gortina», στο: *Antichità Cretesi II*, 129-35.
- Creta antica* 1984. *Cento anni di archeologia italiana (1884-1984)*. Roma: De Luca.
- Cucuzza, N., 1993. «Leto e il cosiddetto tempio di Rhea di Festòs», *Quaderni dell'Istituto di archeologia della Facoltà di lettere e filosofia della Università di Messina* 8: 21-27.
- D' Acunto, M., 1995. «I cavalieri di Priniàs ed il tempio A», *AnnAStorAnt* 2: 15-55.
- D' Acunto, M., 2001. «Il periodo orientalizzante: Una testa di feline in poros», στο: *I Cento Anni dello Scavo di Festòs, (Roma, 13-14 dicembre 2000), Atti dei convegni Lincei* 173. Roma: Accademia nazionale dei Lincei, 309-54.
- D' Acunto, M., 2002. «Gortina, il santuario protoarcaico sull' Acropoli di Haghios Ioannis: una riconsiderazione», *ASAtene* 80, Serie III, 2 – Tome I: 183-229.
- Dädalische Kunst* 1970: *Dädalische Kunst auf Kreta im 7. Jahrhundert v. Chr., Katalog Hamburg 1970*. Mainz am Rhein: von Zabern.
- Daux G., Hansen E., Hellmann M.-Ch., 1987. *Le Trésor de Siphnos, (Fouilles de Delphes II. Topographie et architecture)*. Paris: de Boccard.
- Davaras, K., 1972. «Die Statue aus Astritsi», *AntK Beih.* 8.
- Demargne, J., 1901. «Les ruines de Goulas ou l'ancienne ville de Lato en Crète», *BCH* 25: 282-307.
- Demargne, J., 1903. «Fouilles a Lato en Crète 1899-1900», *BCH* 27: 206-32.
- Demargne, P., 1947. *La Crète dédalique*. Paris: de Boccard.
- Demargne, P., 1972. «Un pithos archaïque crétois au Musée du Louvre», *RA*: 35-46.
- Demargne P., Van Effenterre H., 1937. «Recherches à Dréros», *BCH* 61: 5-32.
- Di Vita A., Cantarella E., 1978. «Iscrizione arcaica giuridica da Festòs», *ASAtene* 56: 429-35.
- Durkin M.K., Lister C.J., 1983. «The Rods of Digenis: An Ancient Marble Quarry in Eastern Crete», *BSA* 78: 69-96.
- Erickson, B.C., 2000. *Late Archaic and Classical Crete: Island Pottery Styles in an Age of Historical Transition, ca. 600-400 B.C.*, (Diss., University of Texas), UMI.
- Erickson, B.C., 2002. «Aphrati and Kato Syme: Pottery, Continuity and Cult in Late Archaic and Classical Crete», *Hesperia* 71: 41-90.
- Evans, A., 1928 α. *The Palace of Minos at Knossos*, Vol. II, Part 1. London.
- Evans A., 1928. *The Palace of Minos at Knossos*, Vol. II.2. London.
- Flensted-Jensen P., Nielsen T.H., Rubinstein L. (επιμ.), 2000. *Polis and Politics. Studies in Ancient Greek History Presented to Mogens Herman Hansen on his Sixtieth Birthday*. University of Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Forster, E.S., 1901-02. «Praesos: the terracottas», *BSA* 8: 271-81.
- Forster, E.S., 1904-05. «Terracotta plaques from Praesos, East Crete», *BSA* 11: 243-57.

- Greco E., Kalpaxis Th., Papadakis N., Schnapp A., Viviers D., 2002. «Travaux menés en collaboration avec l'École française en 2001 – Itanos (Crète orientale)», *BCH* 126.2: 577-82.
- Greco E., Kalpaxis Th., Schnapp A., Viviers D. *et al.*, 2000. «Travaux menés en collaboration avec l'École française en 1999 – Itanos (Crète orientale)», *BCH* 124.2: 547-59.
- Gruben, G., 1982. «Der Burgtempel A von Paros. Naxos – Paros, Vierter vorläufiger Bericht», *AA* 1982: 197-229.
- Gruben, G., 1986. *Die Tempel der Griechen*. München: Hirmer.
- Haggis, D.C. *et al.*, 2004. «Excavations at Azoria, 2002», *Hesperia* 73: 339-400.
- Haggis, D.C. *et al.*, 2007. «Excavations at Azoria, 2003-2004, Part 1, The Archaic Civic Complex», *Hesperia* 76: 243-321.
- Hahland, W., 1964. «Didyma im 5. Jahrhundert v. Chr.», *Jdl* 79: 142-240.
- Halbherr, F., 1901α. «Report on the researches at Praesos», *AJA* 5: 371-92.
- Halbherr, F., 1901β. «Ruins of unknown cities at Haghios Ilias and Prinia», *AJA* 5: 393-403.
- Halbherr, F., 1905. «Lavori eseguiti dalla missione archeologica italiana in Creta dal 15 dicembre 1903 al 15 agosto 1905», *RendLinc* 14: 402-3.
- Hallager, E., 1987. «A “Harvest Festival Room” in the Minoan Palaces? An Architectural Study of the Pillar Crypt Area at Knossos», στο: R. Hägg – N. Marinatos (επιμ.), *The Function of the Minoan Palaces*, Stockholm (*SkrAth* in 4°, 35), 169-77.
- Hartley, M., 1930-31. «Early Greek vases from Crete», *BSA* 31: 56-114.
- Hayden B.J., Moody J.A., Rackham O., 1992. «The Vrokastro Survey Project, 1986-89: Research Design and Preliminary Results», *Hesperia* 61: 293-353.
- Hazzidakis, J., 1934. «Les villas minoennes de Tyllissos», *Études crétoises* III. Paris.
- Hoffmann, H., 1970α. «Antefix mit weiblicher Protome», στο: *Dädalische Kunst 1970*, 108-9.
- Hoffmann, H., 1970β. *Ten Centuries that shaped the West. Greek and Roman Art in Texas Collections*. Mainz: von Zabern.
- Hoffmann, H., 1972. *Early Cretan Armorers*. Mainz am Rhein: von Zabern.
- Hogarth, D., 1900-01. «Excavations at Zakro, Crete», *BSA* 7: 121-49.
- Hood S., Smyth D., 1981. *Archaeological Survey of the Knossos Area*, Suppl. Vol. No. 14. The British School at Athens.
- Huxley, G., 1994. «On Knossos and her Neighbours (7th Century to Mid-4th Century B.C.)», στο: D. Evely, H. Hughes-Brock, N. Momigliano (επιμ.), *Knossos: A Labyrinth of History. Papers presented in honour of Sinclair Hood*. The British School at Athens, 123-33.
- Isler, H.P. (επιμ.), 1984. «Der Tempel der Aphrodite», *Studia Ietina* II. Zürich: Rentsch, 11-116.

- Jeffery, L.H., 1949. «Comments on some archaic Greek inscriptions», *JHS* 69: 25-38.
- Jeffery, L.H., 1961. *The Local Scripts of Archaic Greece*. Oxford: Clarendon Press.
- Kalpaxis, A.E., 1976. *Früharchaische Baukunst in Griechenland und Kleinasien*. Athen: P. Athanassiou.
- Kalpaxis, A., 1999. «Le città cretesi», στο: Greco E. (επιμ.), *La città greca antica: Istituzioni, società e forme urbane*. Roma: Donzelli, 111-27.
- Kanta, A., 1980. *The Late Minoan III Period in Crete*, SIMA LVIII. Göteborg.
- Kenfield, J.F., 1990. «An East Greek Master Coroplast at Late Archaic Morgantina», *Hesperia* 59: 265-74.
- Koehl, R.B., 1997. «The Villas at Ayia Triada and Nirou Chani and the Origin of the Cretan *andreion*», στο: R. Hägg (επιμ.), *The Function of the "Minoan Villa"* (*SkrAth* 4°, 46). Stockholm: Åström, 137-49.
- Kokkorou-Alewrass, G., 1995. «Die archaische naxische Bildhauerei», *Antike Plastik* 24: 37-138.
- Kranz, P., 1982. Βιβλιοκριτική στον Beyer, «Die Tempel von Dreros und Prinias A», *Gnomon* 54: 770-77.
- Lambrinoudakis, V., 1991. «The Sanctuary of Iria on Naxos and the Birth of Monumental Greek Architecture», στο: D. Buitron-Oliver (επιμ.), *New Perspectives in Early Greek Art*. Proceedings of the Symposium (27-28 May 1988). Washington, 173-88.
- La Rosa, V., 1974. «Capitello arcaico da Festòs», στο: *Antichità cretesi II*, 136-48.
- La Rosa, V., 1996. «Per la Festòs di età arcaica», *StMisc* 30: 63-87.
- La Rosa V., Portale E.C., 1996-97. «Le case ellenistiche ad Ovest del Piazzale I a Festòs», *ASAtene* 74-75: 215-396.
- La Torre, G.F., 1988/89. «Contributo preliminare alla conoscenza del territorio di Gortina», *ASAtene* 66/67: 277-322.
- Launey, M., 1944. «Le sanctuaire et le culte d'Herakles à Thasos», *Études Thasiennes I*. Paris: de Boccard.
- Lawrence A.W., Tomlinson R.A., 1996. *Greek Architecture*. New Haven & London: Yale University Press.
- Levi, D., 1927-29. «Arkades – Una città cretese all' alba della civiltà ellenica», *ASAtene* 10-12.
- Levi, D., 1930-31. «I Bronzi di Axòs», *ASAtene* 13-14: 43-146.
- Levi, D., 1957-58. «Atti della Scuola», *ASAtene* 35-36: 393-94.
- Levi, D., 1961-62. «Gli scavi a Festòs negli anni 1958-1960», *ASAtene* 23/24: 377-504.
- Levi, D., 1976. *Festòs e la civiltà minoica I*. Roma: Edizioni dell' Ateneo.
- Macveagh Thorne, S., Prent, M., 2000. «The Sanctuary of Dictaeon Zeus at Palaikastro: A Re-examination of the Excavations by the British School in 1902-1906»,

- Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, Σεπτέμβριος 1996*, τ. Α2. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 169-78.
- Mallwitz, A., 1981. «Kritisches zur Architektur Griechenlands im 8. und 7. Jahrhundert», *AA*, 599-642.
- Marinatos, S., 1933. «Funde und Forschungen auf Kreta», *AA*, 287-314.
- Marinatos, S., 1934. «Ausgrabungen und Funde auf Kreta 1933-1934», *JdI* 49: 246-54.
- Marinatos, S., 1936. «Le temple géométrique de Dréros», *BCH* 60: 214-85.
- Mazarakis Ainian, A., 1997. From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 BC), *SIMA* 121.
- Megaw, H., 1936. «Archaeology in Greece, 1935-1936», *JHS* 56: 135-58.
- Mertens-Horn, M., 1978. «Beobachtungen an dädalischen Tondächern», *JdI* 93: 30-65.
- Monaco, M.C., 2006. «Ιδέες και παρατηρήσεις σχετικά με την ομάδα των όπλων από το ναό της Αφροδίτης της Αξού», στο: Γαβριλάκη – Τζιφόπουλος 2006: 117-36.
- Morris, S.P., 1992. *Daidalos and the Origins of Greek Art*. Princeton: Princeton University Press.
- Muss, U., 1994. *Die Bauplastik des archaischen Artemisions von Ephesos*, (Sonderchriften des Österreichischen Archäologischen Institutes 25). Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.
- Muss, U., 2000. «Das Artemision von Ephesos – Wege von und nach Westen», στο: Krinzinger, F. (επιμ.), *Die Ägäis und das westliche Mittelmeer – Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. V. Chr.*, Akten des Symposions, Wien 1999. Wien, 149-55.
- Musti, D. et al. (επιμ.), 1991. *La transizione dal miceneo all' alto arcaismo: dal palazzo alla città*. Rome: Consiglio Nazionale delle Ricerche.
- Palermo, D., 1999. «Il deposito votivo sul margine orientale della Patela di Priniàs», στο: V. La Rosa – D. Palermo – L. Vagnetti (επιμ.), *Ἐπὶ πόντον πλαζόμενοι. Simposio italiano di Studi Egei, Roma 18-20 Febr. 1998*. Roma: Scuola Archeologica Italiana di Atene, 207-13.
- Palermo, D., 2001. «Luoghi di culto sulla Patela di Priniàs. Per la storia della città fra la tarda età del Bronzo e il VII sec. a. C.», *Creta Antica* 2: 159-67.
- Palermo, D., 2002. «La cronologia dei cosiddetti "Kernoï" e il problema delle origini del culto sull' acropoli di Gortyna», *Creta Antica* 3: 255-61.
- Palermo, D. et al., 2008. «Lo scavo del 2007 sulla Patela di Priniàs. Relazione Preliminare», *Creta antica* 9: 179-208.
- Payne, H.G.G., 1927-28. «Early Greek Vases from Knossos», *BSA* 29: 224-98.
- Pendlebury, J.D.S., 1939. *The Archaeology of Crete. An Introduction*. London: Methuen.

- Perlman, P., 2000. «Gortyn. The First Seven Hundred Years (Part I)», στο: Flensted-Jensen – Nielsen – Rubinstein 2000: 60-89.
- Perlman, P.J., 2004. «Writing on the Walls. The Architectural Context of Archaic Cretan Laws», στο: L.P. Day, M.S. Mook, J.D. Muhly (επιμ.), *Crete Beyond the Palaces: Proceedings of the Crete 2000 Conference*, (*Prehistory Monographs* 10). Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press, 181-97.
- Pernier, L., 1902. «Ricerche e scavi sulle acropoli di Phaestos I», *MonAnt* 12, στ. 7-30.
- Pernier, L., 1910. «Memorie del Culto di Rhea a Phaestos», στο: *Saggi di Storia e di Archeologia offerti a Giulio Beloch*. Roma: E. Loescher, 241-53.
- Pernier, L., 1914. «Templi arcaici sulla Patela di Prinias in Creta. Contributo allo studio dell' arte dedalica», *ASAtene* 1: 18-111.
- Pernier, L., 1934. «New elements for the study of the archaic temple of Prinias», *AJA* 38: 171-77.
- Pernier, L. – Banti, L., 1951. *Il Palazzo minoico di Festòs II*. Roma: Libreria dello Stato.
- Pernier, L., 2009. «La città ellenica sovrapposta al palazzo minoico di Festo in Creta», *Crete antica* 10/1: 37-47.
- Popham, M., 1978. «Notes from Knossos, Part II», *BSA* 73: 179-87.
- Post-Minoan Crete: M. Curtis, W.G. Cavanagh, J.N. Coldstream (επιμ.), 1998. *Post-Minoan Crete: Proceedings of the First Colloquium on Post-Minoan Crete, University College London, November 1995*. British School at Athens.
- Poulsen, F., 1906. «Eine kretische Mitra», *AM* 31: 373-91.
- Prent, M., 2005. *Cretan Sanctuaries and Cults: Continuity and Change from Late Minoan III C to the Archaic Period*. Leiden / Boston: Brill.
- Radt, W., 1970. *Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos, IstMitt Beih.* 3.
- Reinach, A., 1913. «L'autel rustique du mont Phylakas», *RA* 4e Série 21: 278-300.
- Ricciardi, M., 1986-87 [1991]. «Il tempio di Apollo Pizio a Gortina», *ASAtene* 64-65: 7-131.
- Rizza, G., 1967-68. «Le Terrecotte di Axòs», *ASAtene* 45-46: 211-302.
- Rizza, G., 1969. «Nuove ricerche sulla Patela e nel territorio di Priniàs», *Cron.Arch. St.Arte* 8: 7-32.
- Rizza, G., 1991. «Priniàs. La città arcaica sulla Patela», στο: Musti *et al.* 1991: 331-47.
- Rizza, G., 1995. «Scavi e ricerche a Priniàs dal 1987 al 1991», *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α2. Ρέθυμνο, 797-810.
- Rizza, G., 2000. «Scavi e ricerche a Priniàs dal 1992 al 1996», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο 1996)*, τ. Α3. Ηράκλειο, 155-64.
- Rizza, G., 2006. «Scavi e ricerche a Priniàs dal 1997 al 2000», *Πεπραγμένα Θ' Διε-*

- θνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Α5. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 55-62.
- Rizza, G., Scrinari V.S.M., 1968. *Il santuario sull' acropoli di Gortyna I*. Roma.
- Samuelsson, E., 1988. «Greek "Hearth Temples": An Alternative Interpretation», *AJA* 92: 279-80.
- Schäfer, J., 1972. Βιβλιοκριτική στο Rizza G., Scrinari V.S.M., «Il santuario sull' Acropoli di Gortina.1 (1968)», *Gnomon* 44: 185-95.
- Schäfer, J., 1991. «Amnisos 1984-1988: Das Problem der Kultkontinuität im Falle des Heiligtums des Zeus Thenatas», στο: Musti *et al.* 1991: 349-58.
- Schäfer, J., 1992. «Areal D: Das 'Heiligtum des Zeus Thenatas'», στο: Schäfer *et al.* 1992: 159-77.
- Schäfer, J. *et al.*, 1992. *Amnisos*. Berlin: Mann.
- Shaw, J.W., 1989. «The Cretan Temples», *AJA* 93: 253.
- Shaw, J.W., Shaw M.C., 2000. *The Greek Sanctuary, Kommos IV*. Princeton: Princeton University Press.
- Schuller, M., 1982. «Der Artemistempel im Delion auf Paros. Naxos-Paros - Vierter vorläufiger Bericht», *AA*, 231-44.
- Sieveking, J., 1921. «Zur Sima von Palaikastro», *AA*, στ. 349-51.
- Simantoni-Bournias, E., 1990. «Chian Relief Pottery and its Relationship to Chian and East Greek Architectural Terracottas», *Hesperia* 59: 193-200.
- Sjögren, L., 2003. *Cretan Locations. Discerning site variations in Iron Age and Archaic Crete (800-500 B.C.)*, BAR International Series 1185.
- Sjögren, L., 2008. *Fragments of archaic Crete: Archaeological Studies on Time and Space*. *Boreas* 31. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Sporn, K., 2001. «Auf den Spuren der kretischen Diktynna», στο: S. Böhm, K.-V. v. Eickstedt (επιμ.), *Ιθάκη. Festschrift für Jörg Schäfer zum 75. Geburtstag am 25. April 2001*. Würzburg, 225-33.
- Sporn, K., 2002. *Heiligtümer und Kulte Kretas in klassischer und hellenistischer Zeit*. Heidelberg: Verlag Archäologie und Geschichte.
- Stampolidis, N.Chr., 1992. «Four ivory heads from the geometric/archaic cemetery at Eleutherna», στο: Fitton J. (επιμ.), *Ivory in Greece and the Eastern Mediterranean from the Bronze Age to the Hellenistic Period*, British Museum Occasional Papers 85. London: British Museum, 141-62.
- Stucchi, S., 1974. «Questioni relative al Tempio A di Priniàs ed al formasi degli ordini dorico e ionico», στο: *Antichità cretesi II. Studi in onore di Doro Levi*. Catania, 89-119.
- Stürmer, V., 1992. «Areal D: Das 'Heiligtum des Zeus Thenatas'. Die Funde – 5.8 (Auswertung und Interpretation)», στο: Schäfer *et al.* 1992, 243-54.
- Svenson-Evers, H., 1996. *Die griechischen Architekten archaischer und klassischer Zeit*, *Archaeologische Studien*, Bd. 11.

- Taramelli, A., 1901. «Cretan expedition XIX. A Visit to Phaestos», *AJA* 5: 418-36.
- Taramelli, A., 1899. «Ricerche Archeologiche Cretesi», *MonAnt* 9: 286-427.
- Thomas, E., 1998. «Griechische Heiligtümer in minoischer und mykenischen Palästen», στο: R. Rolle *et al.* (επιμ.), *Archäologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt*. Göttingen, 205-18.
- Torelli, M., 1977. «Terrecotte architettoniche da Gravisca e una nota a Plinio, NH xxxv, 151-152», στο: *Studi in onore di Filippo Magi*, Perugia: Coop, 305-13.
- Van Effenterre, H., 1961. «Pierres inscrites de Dréros», *BCH* 85: 544-68.
- Van Effenterre, H. et M., 1985. «Nouvelles lois archaïques de Lyttos», *BCH* 109: 157-88.
- Van Effenterre H., Ruzé F., 1994. *Nomima: recueil d'inscriptions politiques et juridiques de l'archaïsme grec*, vol. I (cites et institutions). Rome: École française de Rome.
- Van Effenterre H., Γιόντικα Δ., 2000. «Λύττος: Πόλη φάντασμα;», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, τ. Α3. Ηράκλειο, 437-55.
- Viviers, D., 1994. «La cité de Dattalla et l'expansion territoriale de Lyktos en Crète centrale», *BCH* 118.1: 229-59.
- Vollkommer, R. (επιμ.), 2001. *Künstlerlexikon der Antike* 1, A-K. München/Leipzig: K.G. Saur.
- Voyatzis, M.E., 1990. *The Early Sanctuary of Athena Alea at Tegea and Other Archaic Sanctuaries in Arcadia*. Göteborg: Åström.
- Walter-Karydi, E., 1970. «Äolische Kunst», *AntK Beih.* 7: 3-18.
- Walter-Karydi, E., 1999. «Bauplastik», στο: Hoffelner K., Walter-Karydi E., *Das Apollon-Heiligtum (Tempel-Altäre-Temenosmauer-Thearion)*, *Alt-Ägina* I, 3. Mainz am Rhein: von Zabern, 44 κεξ.
- Watrous, L.V., 1998. «Crete and Egypt in the seventh century BC: Temple A at Prinias», στο: *Post-Minoan Crete*, 75-79.
- Welter G., Jantzen U., 1951. «Das Diktynnaion», στο: Matz, F. (επιμ.) 1951. *Forschungen auf Kreta, 1942*. Berlin: de Gruyter, 106-17.
- Wesenberg, B., 1971. *Kapitelle und Basen: Beobachtungen zur Entstehung der griechischen Säulenformen*. Düsseldorf: Rheinland Verlag.
- Whitley, J. *et al.*, 1995. «Praisos III: A report on the architectural survey undertaken in 1992», *BSA* 90: 405-28.
- Whitley, J., 1998. «From Minoans to Eteocretans: the Praisos region 1200-500 BC», στο: *Post-Minoan Crete*, 27-39.
- Wide, S., 1901. «Mykenische Götterbilder und Idole», *AM* 26: 247-57.
- Winter, N.A., 1993. *Greek Architectural Terracottas*. Oxford: Oxford University Press.
- Yavis, C.G., 1949. *Greek Altars*. Saint-Louis University Press.

HELEN K. TZILIGKAKI

**Characteristics of public buildings on Crete during the
Orientalizing and Archaic period (700-480 BC)**

Summary

DEFINING the characteristics of the architecture in the public buildings of Crete during 700–480 BC could seem unattainable, since the line between Cretan religious and secular buildings is fine and much disputed due to the interpretation put on the finds as well as on the presence of hearths or *bothroi* in their interior. Nevertheless, there are some basic features, such as the prevailing type of the square or oblong *oikos*, the low platform, and the emphasis given to the exterior façade by means of strong foundations, moulded corner orthostates, inscribed walls, and wide entrances framed all round with two or three scales, or with doorjambs decorated with reliefs. Column shafts were either wooden standing on stone bases or monolithic inserted in sockets. Some tiled roofs were decorated with clay simas depicting horsemen in relief. Antefixes of terracotta occasionally took the form of female heads, *gorgoneia*, floral patterns, palmettes. Voluted antae capitals, friezes, sophisticated capitals, flowers and spirals, blocks with mouldings—all in local stone— indicate incorporated Ionic features in the public buildings of Crete.